

"וכבר התחילו השעורים

לצמוח"

עין גנים

שלא כמו באגדות הילדים – הזוג האהוב שלנו אינו צועד לפתח הארמון המחכה לו, אלא מצטרף לקבוצת פועלים שמתארגנת לעלייה על הקרקע לייסד את עין גנים, שכונת פועלים ליד פתח תקווה.

רחל, סיפורי סבתא אטוש, עמ' 8:

בשנת 1908 נוסדה עין גנים על יד פתח תקווה. זו היתה ההתיישבות הראשונה שהתארגנה על ידי פועלים. היינו כעשרים חברים, רובם חברי 'הפועל הצעיר', רק אנחנו ואליהו אבן טוב היינו 'פועלי ציון'. היו מתלוצצים ואומרים: "כוכבכם אינו מזהיר פה". אבל כוכבנו דווקא זהר לנו, כי חברות טובה הייתה בין כולנו, ולכולם היה טוב ומעניין. כמשפחה אחת היינו. כל חבר קיבל עשרה דונם, כדי להקים משק עזר [שיעבוד בו] אחרי יום עבודה בחוץ, או בתקופות של חוסר עבודה. האידאל הוא תמיד נשגב, ההגשמה היום יומית היא קשה,

ולפעמים גם מרה. היינו הראשונים שהתחלנו לבנות את ביתנו. קדם לנו רק הח' רוצקין ז"ל שהקים צריף. הצריף היה במרחק רב מביתנו, כי כל אחד בנה על חלקתו ושטח כל חלקה היה גדול. אני הייתי שומרת על חומרי הבנייה שלא יגנבו אותם הערבים, תושבי פג'ה השכנה, בשובם מהעבודה לבתיהם. הייתי מחכה ערב ערב לשובו של יחזקאל, שהיה עסוק בעניינים ציבוריים. כשהבית נבנה התחתנו. את שמחת החתונה וחנוכת הבית חגגנו יחד, בשבת נחמו תרס"ח.

ביום הראשון שבנו הביתה וחידשנו את ביתנו בעין גנים. הרהיטים היו בנוסח הימים ההם. הנגר שעשה לנו את הנגרות לבית עשה לנו גם שולחן ושני ספסלים. את המיטות כיסיתי בסדינים לבנים. החדרים היו מסודרים יפה, והכל בהם בהיר, נקי וזורח. החלונות פתוחים - הטבע העשיר, המרחב, עצי הפרדס הירוקים נראים מרחוק. הצפורים המצייצות הנותנות את קולן בשירה, מבקרות אותי בתמידות, בלי מורא ופחד. ביחוד הציפור החמודה שלי עם השרוך האדום שקשרתי לרגלה. היא באה בוקר בוקר בעת שישבתי לאכול, הנעימה לי בחירותה, ושעשעה אותי. פעם נכנס אלי א.ד. גורדון

וראה אותנו בכך (אותי עם הציפור) ואמר: "אין לך צורך בקריאת ספר, לפניך ספר פתוח - מרחב הטבע".

---אחרי שנה, ביום הראשון לאחר חג השבועות, נולדה לנו בת חמודה, שהביאה לנו הרבה אושר והיתה לשעשוע במשפחה, היא בתנו הבכורה צעירה. אני תמיד התגעגעתי לשני אחי, אליעזר ז"ל וצבי-ארי הצעיר. הוא נסע לברלין לטיפול רפואי, אליעזר נסע אתו, אך שניהם לא שבו הביתה והפליגו לאמריקה. ביתנו התרוקן מאחי, ותמיד היו חסרים לי, ובהוולד בתנו היתה לשמחה לנו. בלי טיפת חלב ובלי אחות מטפלת היה קשה. צריך היה להגיע מעין גנים לבית המרקחת בפתח תקוה, מהלך שני קילומטר, בלי עגלה, כי כבישים אין, בחום הלוחט ובחול העמוק השורף את כפות הרגליים, עם הילדה על הידיים וסל בשביל קניית מצרכי הבית. עין גנים ללא חנויות וללא סוחרים היתה, והכל נאלצנו להביא מפתח תקוה. גם מים סחבנו בפחים מהבאר של פתח תקוה, עד שזכינו למים משלנו. ולא, חלילה, ברז בבית, רק בג'ארה [כד של חרס], או בפחים - מים במשורה. בתנאים האלה הרצינו החיים. הייתי אמא צעירה, בת תשע-עשרה, בלתי מנוסה, גם הקדחת לא פסחה עלי.

ואיך ידענו לקבל הכל בשקט, בלי טענות ובלי תרעומת, היה זה כל כך טבעי. התקווה היתה בנו, ואנו חיינו עם התקווה. ידענו לשמוח על כל קרן אור הנראית לנו, על כל עולה המגדיל את מספרנו, על כל בית שנבנה ועל כל שעל אדמה נגאלת. זה היה תוכן חיינו וזאת היתה גבורתנו - להתגבר על המכשולים היום יומיים, ואלה היו על כל צעד ושעל. היו לנו קשיים בחיינו המשפחתיים, לא פעם היו חסרים הדברים ההכרחיים. יחזקאל עבד בכפר סבא כדי להרוויח כמה גרושים יותר, כי היינו זקוקים להם. אני נשארתי עם ילדתי החמודה. הרבה פעמים היה יחזקאל חוזר יום יום ברגל מכפר סבא לפתח תקווה אחרי יום עבודה קשה. דאגתו למשפחתו ומסירותו לאין גבול הביאו אותו יום יום הביתה.

עבר עלינו הרבה - קדחת וכל מיני מחלות, חוסר טיפול רפואי, חוסר עבודה, כיבוש עבודה, ובעיקר חוסר נסיון בחיים. אך לא היו לנו טענות ותביעות, ותרעומת לא ידענו. בעזרה כספית מאסנו, כדי לא ליצור שנorrות. הרבה בנים החזירו כסף שהוריהם שלחו להם מחו"ל. בפתח תקווה היתה מלחמה על בית הפועלים הראשון שנבנה בעזרת הוועד האודסאי. היו חברים שהחרימו את

הבית, ואף עזבו את פתח תקוה, כי לא רצו להנות
מכסף ציבורי, אלא אך ורק מפרי עמלם. היינו חדורי
הכרה שיש ליצור רק בכוחות עצמנו. כמה טהורים היו
החיים!

במקרה נזדמן אלינו המשורר והסופר דוד שמעונוביץ'
ז"ל. בעברו על יד ביתנו נכנס (הבית כנראה מצא חן
בעיניו) ושאל אם אוכל להשכיר לו חדר. לא מדובר היה
על כסף ואינני זוכרת אם קיבלתי ממנו כסף. פיניתי את
חדר השינה שלנו ומסרתיו לשמעונוביץ'. את רשימותיו
על ביתנו הוא כתב ב'התועה בזמן'.

דוד שמעוני (שמעונוביץ') בחר בבית סבתא, כי כל עקרות הבית
האחרות אליהן ניסה דבר הזמינוהו מייד ל'סלון' המסודר. רק סבתא
ארכה אותו במטבח, בו עבדה אותה שעה. כך ראה שגם המטבח
מבריק מנקיון, והחליט להשאר. שנים רבות אחר כך שמענו את נוביק
החשמלאי אומר: "רק אני, המטפס בסולם לתקן מנורות, רואה אצל מי
נקיים גם המדפים העליונים. ואני אומר לכם הנקיייה ביותר – היא רחל".
סיפורו של שמעוני הוא 'התועה בדרכי הזמן', מתוך 'מולדת' כתבים,
מסדה תשט"ו, עמ' 95-156. רחל נקראת פה בשמה היא, אביגיל היא
צעירה בתה הקטנה, לוי הוא המספר ור' פנחס הזקן מזכיר את א.ד.
גורדון ואולי את סבא שמחה אייזיק.

התועה בדרכי הזמן (קטעים)

ג' מרחשוון

...כן, צריך לקום!...וקיתון המים עומד על אדן החלון מוכן ומזומן לי. רחלה הטובה שלי! יודעת היא שקצת ביישן אני ואיני רוצה לעבור דרך חדרה בבוקר, ועל כן היא מכינה לי את הקיתון על החלון. נחמד! הריני עושה קפיצה אחת דרך החלון - ואני בחוץ. המים הקרים שאני שופך על ראשי ועל פני מן הקיתון, משיבים את נפשי. לפני החלון נקווית שלולית קטנה ומכרכוב הגג קופצת למטה ציפור קטנה, בכוונה לשתות קצת. ריבונו של עולם! עוד הפעם זו שהסרט האדום ברגלה. מי זה קשר אותה לרגלה?

יח מרחשוון

זה היום השני שאני יושב בחדרי בלי לצאת ממנו. אתמול קדחתי באופן אכזר וגם היום עדיין אני מרגיש חולשה גדולה ורטט קור בכל אברי. תבורך מנשים רחל'ה ומגברים ר' פנחס. זקן זה ישב על ידי אתמול כמעט כל הלילה-----

דלת חדרי נפתחת וראשה של רחלה נראה בפתח:

- לוי, רוצה אתה לאכול?
- אדרבה.
- למה אינן מגיד?
- ולמה לי להגיד כשאת שואלת תחילה?
- ולמה אינך הולך לטייל קצת?
- ישנתי, אני מכחש לה.
- טוב, החזיקה קצת את אביגיל ואביא לך את המרק
שבישלתי בשבילך. אבל ראה, אל תרדם שנית-----
-----בעד אשנב ביתו של הקרליני נשקפתי לרוחב
הרחוב, להחלון שמנגדו בדירתה של רחלה ובשפת
רמזים שוחחתי עם אביגל, שעמדה על אדן החלון,
כשאמה סומכת אותה ומחזיקה בה-----שקט ודממה
שררו מסביב ונגוהות השקיעה רעדו על שמשות החלון
שמנגד, ונפלו חליפות על פני האם והבת. שתיהן היו
יפות מאוד באותה שעה, אך פניה של רחלה הביעו
קורת רוח מיוחדת. כל היום עבדה בזיעת אפיים, בישלה,
תפרה, ניכשה את גינתה הקטנה, ובכל זאת עלה בידיה
לפנות ערב לשטוף גם את הרצפה. חדרה הקטן הבריק
כעת בנקיונו, והרהיטים שלו, פשוט כלי עץ, סימאו את
העיניים בלבנוניתם. הקבע שבחיים והאושר שבקבע זה

הציצו פתאום אלי מתוך הכתלים המסויידיים של דירת
רחלה, שברגע זה ריצדו עליהם זהרורי בין
השמשות-----

מתוך דאגה לביסוסו של הפועל החקלאי נולד רעיון משקי העזר לפועלי פתח תקוה. מקימים את ההתיישבות הפועלית הראשונה בארץ, את עין גנים הסמוכה לפתח תקוה בעזרת 'חובבי ציון' באודסה, בתיווכם של ד"ר חיסין וד"ר ברנשטיין-כהן, ובעזרת הקרן הקיימת, שאישרה זאת במושבה בעיר קלן, על פי דרישתו של מנחם אוסישקין. עם חזון הגאולה ומלחמת הפועל לא זנח יחזקאל את מלחמת התרבות העברית. בלהט אהבתו לשפת עבר המתחדשת היה יחזקאל בין הדוברים בוועידה השלישית של 'פועלי ציון', אשר תבעו את הוצאת האורגן [בטאון המפלגה] בעברית, כדי להגיע לעולי הגלויות השונות וגם לבני האיכרים.

אבא [יחזקאל] הולך וכובש לו את העבודה המפרכת, ויכול לה. הוא מקבל על עצמו את נטיעת גדול הפרדסים בארץ - בחרֶיה, אשר על הגדה הצפונית של הירקון, פרדס שבעליו הם משפחת רוקח.

תוך כך מקים עם חבריו מ'הפועל הצעיר' ומ'פועלי ציון' את עין גנים, שנעשית המרכז המושך אליו את פועלי יהודה, וביתנו פתוח בפני כל אורח שנטה ללון. מקרוב ומרחוק באים לראות ולחיות עם המתישבים אהרן דוד

גורדון, יוסף חיים ברנר, ש"י עגנון, שנקרא עדיין צ'צ'קס

בימים ההם

[ומסורת בידינו ש "צ'צקס כתב שירים לרחל", ולא מצאנום].-----

מעשה הפרה

מתוך שירה של רבקה זוהר על אברהם שפירא
...יום אחד מבית הלחמי הטובה שבפרות
נגנבה מתוך צריפו בעין גנים,
אז נסע אבכם שפירא שני ימים על עקבותיו
ותפש את הגנב ליד ג'נין.
ואמר אבכם שפירא לגנב אשר סרח:
"החשבת כי נק את מלביס אשמור?"
את ידך עכשו אקשורה לזנבה של הפרה
וקשור כך למלביס תחזר".
אז היתה כל פתח תקוה מפסוטה על הכבוד
שעשה שפירא מלך השומרים,
ואפילו אבו-קישק שהיה נכבד מאוד
בא לומר לו: "בראבו, בראבו איבכהים".

אברהם
שפירא עושה
סולחה
בשבת אבו
קישק

הנסיעה הראשונה לחו"ל

סבתא וסבא הם כבר הורים לתינוקת צעירה. היא נקראה על שם אמו של סבא, צירל, שנפטרה בפתח תקוה מטיפוס. סבתא רחל לא השתחררה עדיין מהתקפי הקדחת ובהמלצת הרופאים נסעה לבית סבתה פייגה בפלונסק. שם היתה מוקפת בבני משפחה, דודניות, חברים וחברות שכעדיין לא עלו לארץ. כשהסתבר לה שהיא בהריון האריכה את שהותה וילדה בבית סבתה את בתה אטוש. אטוש צוותה לחרות על מצבתה שהיא מעין גנים, אך בחייה, כדי לא לחטוא לאמת, היתה אומרת: "נולדתי בגולה, אבל אני תוצרת הארץ".

רחל, חוברת הזכרון, עמ' 32:

הקשה מכל היתה הקדחת שאכלה בבשרי, ולא יכולתי לה. ולכן שלחו אותי עם ילדתי צעירה להחליף את האוויר, לפולניה. שנה הייתי בעירנו פלונסק, אצל הסבתא ז"ל, במשפחה, ובין חברים וחברות שטיפלו בי יפה. בפלונסק נולדה לנו הבת החמודה אסתר, שנקראת בפינו אטוש. הייתי מוכרחה לעזוב את הארץ כי לא יכולתי לקבל כל כך הרבה כינין בזמן ההריון. אטוש נולדה בבית סבתא, העסקנית הגדולה, שחשבה לה לזכות שבאתי מארץ ישראל ללדת בביתה. בשעת הלידה עמדו החברים מאחרי החלון, החברות סביב

מיטתי, והשמחה היתה גדולה. כולן נהיו למטפלות
ושמחו להזדמנות שהבאתי להן לטפל בשתי בנותי.

סבא יחזקאל מחכה בבית בעין גנים. אחרי יום העבודה בפרדס הוא חוזר לבית ריק, מטפל במשק העזר ובפרה היחידה. סבא עצוב, עצוב כל כך, הוא מתגעגע לרחל ולילדות. וכך הוא כותב :

"הטיפים כבר דופקים בחלונות ובדלתות כאילו חפצו לחדור הביתה ואולי גם ללבב".

מיחזקאל בעין גנים לרחל בפלונסק 1911 - מכתב רביעי

רחל מחמד נפשי

הנה אני מתחיל לכתוב לך את המכתב הרביעי. כבר מונה אני שלושה חודשים מיום שנסעתן ממני: אלול, תשרי, חשון, אולם בעיני הם כשלושה יובלות ארוכים והלילות עוד יותר ארוכות. היום עובר לי בטרידת עבודה בעמל ויגע, והלילה... הלילה שקשה... ומושכת עד בלי גבול... בא כעת. ואני יושב וכותב ובחוץ סערה עננים שחורים עופפים באויר מכסים את הירח ומבדילים בין אורה. והנה הנה הגשם בא. כבר שומע את שאונו מרחוק והוא הולך ומתקרב אלינו, הטיפים כבר דופקים בחלונות ובדלתות כאילו חפצו לחדור הביתה ואולי גם ללבב. אני גלמוד לבדי יושב אין איש אתי. שרה השכנה שלנו נסעה ליפו לבית החולים לזמן הולדת ... גם אברהם נסע ליפו רק אני נשארתי [ב]בית. תארי בנפשך כמה גדולים הם הגעגועים לכן, יקירי. הלילה ארוכה [...]. מאד מאד. באמת יקירתי חפצתי לעבור במכתב זה על כל רגשות ולא להזכיר מהם ולתאר את [...] שאני רואה ומרגיש [...].

ועתה אני עובר להודיעך מכל הנעשה ונשמע אצלי. אני עובד כמו שעבדתי: בבוקר בבוקר אני קם וחולב את הפרה ואוכל מה שיש מן המוכן ונוסע לעבודה. בדרך אני עובר בבית ההורים, שואל בשלומם ונוסע. בערב אני בא מן עבודה ואוכל אצל האם ונוסע לעין גנים. שם

אני כבר מוצא את הפרה עומדת ליד האורווה ומחכה עלי. אני יורד מן החמור ונותן אוכל ומשקה אותן וחולב שנית. את החלב לוקחים ממנו פה בעין גנים, רק להאם אני נושא כל יום כוס אחד. עד עתה נתנה הפרה עד 8 אונסות כעת היא נותנת לערך 6. עוד מעט כבר תתחיל המרעה אבל עתה אני קונה אוכל בשבילן. העגלה גודלת יפה מאוד היא כבר שווה 40 פרנק. בהחלב אני כמעט אינני מרויח, אבל למכור את הפרה אין אני חפץ.

החמור היה צולע זמן מעט. בא רופא לבהמות מחדרה ושילמתי לו מג'ידה ונתן רפואות והחמור נרפא, וכעת הוא הולך טוב מאוד! בערב אחרי שאני גומר את עבודתי בבית אני הולך להמושבה. על פי הרוב יש לי עסקים, למשל לקנות בחנות אוכל. אבל מלבד מן העסקים הללו הלוא אני צריך לחכות על מכתבים, ובשביל זה אני הולך בכל יום על הפוסתה. אם יש מכתב אני שמח ואם אין מכתב אני להפך. את האורווה כבר כיסיתי, לויית מה' קרול מאה פרנק ואצל סטרחלביץ, 20 ואני הבטחתי לשלם בכל חודש 20 פרנק. עתה אני דואג בשביל מרפסת אבל אינני יודע אם זה יעלה בידי. חדשות עוד אין לי מה להוסיף מחיי הפרטיים. גם (אמא של רחל, הבוֹנָה שושקה שלמדה אז לכתוב!!) כותבת לך מכתב, אבל בשביל שזה כבר ארך ימים אחדים לכן לא אוכל כבר לחכות על מכתביה. באמת היא שמחה מאוד. כל השכנים [...] על זה כי בעת שאת היית פה היא לא היתה נראה כל כך יפה, רק אחרי נסיעתכן היא בריאה ומראיה יפה מאוד. [...]. הדוד, אבי, ואחי ואחותי כמובן [כמו] שהיה מקודם עובדים [ב]זה שעבדו. [אחותי] בוררת, יהודה ויהשוע מעטפים והאם בבית. יחיאל מאיר עושה כבר על ידי להמכונה לשלם לשעורים ויש לו הרבה עבודה. [...] יקירתי מה? הלכתם לכן. הלכתב לך [...] או לגמור את המכתב? השעה כבר מאוחרת אכתב לכן בפעם אחרת. הטבע כבר הוריד גשם ארבע

פעמים, אך גשם גדול עוד לא היה. אבל [די כדי] לחרוש לזרוע זרעים. וכבר התחילו השעורים לצמוח, האדמה מתחילה להתעטף בלבוש הירקרק. האדמה מתחת מתחילה ליפות את עצמה בעת שמלמעלה על פני שמי התכלת חופים עננים שחורים. עוד מעט וכל אדמת ארץ ישראל לבושה בגד חדש ירוק כאילו קם [...] את תחיה היום. בעת שבמקום שאת שם הכל, הכל, כל כוחות הטבע נקפאים, מתים, ולבושים בקרח שלג. אך מה לעשות? עוד ימים מעטים וכן אתן תשובנה הנה ונתענג יחד על יפי הטבע. בעת שתבאנה כבר תמצאנה גינה יפה, עצים ופרחים יפים. מעתה, יקירתי, כתבי לי מצדך איך עובר עליך כל יום ויום כל שעה ושעה, בודאי תאמיני לי שזה מעניין אותי. נו, ומה אכתוב לצעירה מיוחדת? אכתוב לך כבר בפעם אחרת, אבל אבקשך יקירתי בשם צעירה דברי אתה עברית. בזה גמרתי ועתה אני הולך לישון. זמן אשכב על מיטתי ולא אישן, ראשי מלא מחשבות, אכן יקירי כמה ריק הבית, כמה אתן חסרות פה. זוכר אני כעת כל תנועה ותנועה מכן. כמה זה עתה חביב עלי וכמה אני מתגעגע לכן. יקירתי, הרבי לי מכתבים, ושלחי אותן על שמי בשביל שיהיה לי מה לקראות מכן. ואם בא מכתב על שם הדוד אז גם האם חפצה את המכתב ולכן שלחי גם לי ולה, לכל אחד מיוחד!

שלום יקירי שלום מנשק יחזקאל

דרישת שלום חמה לכל המשפחה, איני יודע לפרט את שמותיהן. דרישת שלום מיוחדת להזקנה. הייתי חפץ לדעת איך היא משתעשעת את צעירה, וכמו כן לשושנה מה שלומה. אבקש ממנה מכתב מיוחד אף כי לא כתבתי.

"עד שקיבלתי את המכתב הראשון מוורשה עברו עלי ימים רעים רחל יקירתי"

מיחזקאל בארץ לרחל בפולין, 1911, המכתב השישי

ביום א' כ'ד חשוון קיבלתי אכן את המכתב הגדול. תיכף מהפוסתא הלכתי אל האם [הבּוֹנָה שושקה] ונתתי לה את המכתב שלה, ואני קראתי לבדי את מכתבי. בכל פעם שאני מקבל מכתב אז אני נעשה שמח וכן גם הפעם. הדוד הקריא את המכתב ולאחר שגמר את מכתבו קראתי אני את מכתבי. פני נתאדמו ואני לא חפצתי שהאם תרגיש איזה דבר בי, ולכן לא גמרתי את המכתב ואמרתי שכבר גמרתי. רק מחר אביא את המכתב ואתן לה לקרוא, והלכתי הביתה.

ועוד הפעם החיליתי לקרוא ביתר עיון את מכתבך יקירתי. המלים הראשונים כמו חצים נזרקו בי בלבי, לא יכולתי לקרוא הלאה. שיניתי שילשתי ולא יכולתי להסב עיני מהם. ככה את חושבת רחל? וככה היא כותבת לי "נעס איז דאך ניט די צייט היינט פון רחובות". אבל אינני מאשים אותך. יודע אני לאיזה מחשבות רעות מביאים דאגות, מרגיש אני את ליבך יקירתי, אבל בוודאי כבר קבלת ממני מכתבים. לא אני ולא את אשמים בדבר, שנינו סבלנו מזה.

אבל פלא בעיני מאוד אם גם מפה לשמה יאחרו כל כך בדרך. תמיד המכתבים שהולכים מפה נתקבלו במשך שבועיים ולא יותר, וזה כבר המכתב השישי. בכל שבוע ושבוע אני כותב לך מכתב כמו שהבטחתי לך, ואת חושבת מחשבות עלי... אך סוף סוף המכתב השאיר עלי רושם לא טוב. מתחרט אני על צעד שעשינו אבל אין להשיב, ולכן יקירתי אל תצטערי ואל תחשבי מחשבות רעות.

כבר כתבתי לך במכתבי הקודם שתלכי לרופא ואני מזכיר לך עוד הפעם. האמת אומר לך כי עד עתה, טרם שקיבלתי מכתב זו, לא

התחרטתי על נסיעתך, אף כי סובל אני הרבה מאוד, מתגעגע אני בלי לשער, אבל ידעתי כי רצונך לנסוע היתה גדולה מאוד. זו ועוד אחד, שרה השכנה שלנו קדחה זמן מועט ונסעה לבית החולים ואברהם לא הלך לעבוד וכמעט שלא היה להם מאין לחיות. וכאשר היא באה אז חלה הוא זמן מועט, וזה פעל עלי מאוד ותארתי את [...] בי בעצמי ולולי העיכובים והמעצורים של המכתבים שסבבו את מוחי ולא נתנו לי מרגוע ועוררו בי מחשבות רעות כי אז הייתי מוחל על שלי בשביל טובתך את. אבל מראשית נסיעתך עד שקיבלתי את המכתב הראשון מוורשה עברו עלי ימים רעים, לילות ארוכים, הרהורים וחלומות רעים עד מאוד. ואחרי שקיבלתי את מכתבך הראשון עד שקיבלתי את השני המכתבים יחד תוכלי לתאר לך ממכתבי שקבלת, אם רק קבלת אותו. רק אחרי המכתב השלישי נחה דעתי מעט, רק במכתב זה אני רואה כי לא הגעת למטרה שבשבילה נסעת. אבל מה לנו לדבר על העבר הנעשה, נדבר על העתיד. לפי מכתבך יקירתי רואה אני כי כבר את חושבת לשוב, אבל איך ובאיזה אופן את חושבת אפשר יהי לנסוע בימות הגשמים? לפי דעתי את מוכרחה להשאר שמה לכל הפחות עד פורים, כי עד פורים או עד ר"ח אדר קשה מאוד הנסיעה על הים. ומה שאת כותבת הלאה שדבר קשה עומד לפניך לעבור, אמת כי זה דבר קשה, אבל לפי דבריך רואה אני שאת מתארת את הדבר בצבעים שחורים יותר מה שהיא. הלוא כל אנשי העולם נולדו, מבטן אשה יצאו, ואת אינך יחידה. ומדוע תתארי לפניך כל כך רע, אסור לך יקירתי להגות דברים כאלה, המחשבות לבד מזיקות, וגם את תמיד אמרת כי לא טוב לאם שיש לה רק ילד אחד. אם כן על עיקר הדבר אין להתרעם, רק מה שאת צריכה להיות שמה באין איש ואין אם. אמת, כי זה לא כל כך נעים אבל לא כמו שאת מתארת. לא ולא יקירתי, גם שם אינך זרה! חזקי ואמצי לברך, היי שמחה והתענגי. אודותינו אל תדאגי. יודע אני כי את דואגת על אמך,

אבל כבר כתבתי לך כי כולם, כלומר כל השכנים, מתפלאים על זה שמיום נסיעתך הוטב מצב אמך. היא בריאה שמחה ועליזה, מראה טוב מאוד, וגם אני בעצמי מתפלא. חשבתי שהיא תסבול מרוב געגועים, אבל רק לעתים קרובים, או לפעמים רחוקים היא מזכיר "ווי אזענען .... מיינע קינדער אוי מיין צעירע לעבען". וגם בהזכירה היא לא עצובה, היא כל כך שמחה שלא אוכל לתאר לך. המכתב הקודם שכתבה אני סידרתי לה, יען כי היא לא יודעת עוד לחבר את המלים. אני ישבתי ואברהם קרוין והדוד והאם ישבנו עד השעה 11 בלילה, בכל פעם חפצה לכתוב אחרת ואמרתי לה לכתוב מה שחפצה. היא מתלמדת לכתוב בכל לילה בזמן שאין אנשים זרים בבית. עוד מעט והיא תכתוב לבדה מכתב שלם! ועתה יקירתי מה אכתוב לך חדשות? ובודאי את קוראת עיתונים ואת יודעת הכל. לעת עתה אין לי מה להוסיף לך על המכתב הקודם.

אבל בשאלה אחת אני חפץ עוד הפעם להעיר עליה וזאת היא שאלת הכסף. מרגיש אני כמה נחוץ לך כעת כסף, אבל מה לי לעשות כבר שלחתי לך חשבון מפורט ע"ד מצבי הפיננסי. אני משלם כעת 40 פרנק לחודש קבוע מלבד חובות קטנות המנקרים את מוחי [...] לגלדמן כבר שילמתי, יען כי לא נשאר להם פרוטה מאין לחיות - לא כסף ולא מכתבים עדיין קיבלו, פשוט רחמנות עליהם. יקירתי, את שואלת אותי אם מכרתי את החמור. איך אפשר לי למכור? האם אוכל כל היום ללכת רגלי ולשוב שנית? אני צריך להביא מעט עשב להבהמה ולהעגלה, אי אפשר לי למכור. על משכורת לא הועלה לי. הלא ידעת את יקירתי כי בימות הגשמים אין הרבה עבודה. פסלב הולך לקטוף תפוחי זהב, רוצקין הלך מסינקין ועובד עבודת יומי בעשרה גרוש או בשני פרנקים. כעת אין הרבה עבודה. הרבה תפוחי זהב קנו ערבים ושילמו מחיר טוב מאוד, עד ארבעה ורבע פרנק בעד ארגז, וכמובן הם עובדים עם

ערבים. אבל בכל זאת עבודה פשוטה יש, אבל משרות לא יש הרבה כעת, אולי על הקיץ. גם משה פילרנץ פוטר ממשמרתו של יינגעס. כעת יקירתי אני חושב לעבד את האדמה, בשמונים פרנק שנשאר לי מהבנק, יען אם לא אעבוד את האדמה לא יתנו לי את הכסף. גם ע"ד מרפסת דואג אני מאוד, אבל אי אפשר לי עוד לעשות מאומה. אך בכל כוחי אשתדל לעשות מרפסת ומטבח. למשה פיינשטיין נ"ח [נותר חוב] 30 פרנק ובעת שאסלק לו הכל אולי הוא ילווה לי שנית לעשות מרפסת. אתמול בלילה כשהייתי אצל משה פיינשטיין פגשתי שמה אצלו את דודתו מרת לאה פיינשטיין. מתוך הדיבור הכירה אותי שאת אשתי ובקשה ממני לשים את המכתב הזה במכתבי וגם שאני אבקש אותך על אודות זה. היא אמרה לי שהוא בניה יכול לעזור לך ע"ד תעודה. הוא חושב לבוא הנה על חנוכה ולא יחכה עד פורים. כעת יקירתי דאגתי ע"ד המכתבים שמעצרים על הדרך כל כך זמן רב, ונזכרתי שאם שולחים מרוסיה על דרך איטליה אז לא יאחר יותר מעשרה ימים. וכך שולחים הרבה מרוסיה והמכתבים באים כסדר, לא יותר מעשרה ימים. ומכתביך באים לפעמים בשלושה או בארבעה שבועות. וזאת היא הכתובת [כתובת באיטלקית] ועתה יקירתי אני חוזר עוד הפעם את תמצית מכתבי. אל תדאגי אודותינו ואל תחשבי רעות אודותיך. חזקי ואמצי לבבך. ע"ד הנסיעה לוורשה ולעזוב את צעירה'לה אישון עינינו לזה לא אוכל להסכים. אם תוכלי לנסוע אתה תסעי, ואם לא אל תסעי.

שרה עוד לא ילדה, היא נסעה ליפה [ליפו] להכנס לבית החולים על זמן הלידה. היא כבר בריאה וגם אברהם בריא, עובד אצל קרול והוא עוד יושב אצלנו. השעה כבר מאוחרת מחר אני חפץ כבר לשלוח לך את את המכתב.

ובכן שלום לכן יקירותי, נפש הקשורה בכן, יחזקאל.

דרישת שלום חמה לכל המשפחה ובפרט להזקנה [הבּוֹבָה פייגה]. אבי דורש בשלומכן ומבקש למסור הרבה נשיקות לצעירה'לה, כמו כן אחי ואחותי לאה.

(לא תורגם קטע קצר באידיש עבור רוזה'לה)

"ואת צעירה נשמתי, הזוכרת את את אביך?"

מיחזקאל בארץ לרחל בפולין 1911

[חסרה התחלת המכתב]

...הנציאנאל פונד הקציב בשביל בנין בתים לפועלים עשרים אלף פרנק. בפ"ת כבר נפתח הקלוב של הפועלים שהיה סגור במשך הקיץ. עכשיו שוב נפתח, הפועלים מתאספים שמה בכל לילה ומבלים שם את הזמן. כמו כן נתייסדה חברת לינה לפועלים. בשבוע העבר, ד' בלילה, היתה אספה בקלוב לכבוד חג היובל של בן יהודה. אל האספה באו כל הפועלים והרבה צעירים וצעירות מבני המושבה. ה' יעקב רבינוביץ' דיבר מענייני דיומא, על דבר הסופר הגדול בן יהודה, על דבר מעשיו ופעולותיו לטובת התחיה של השפה העברית. אחריו ענה מר אלטרמן, אבל לפי דבריו הבנתי שלא הבין את מר יעקב רבינוביץ'. אחרי דבריו אספו כסף לקנות את המילון הגדול של בן יהודה, שרו שירי התחיה והעם נתפזר.

ועתה יקירתי, כמדומני שכתבתי לך כבר כמעט כל החדשות שענייני אותך, ואולי איזה דברים קטנים שכחתי, אבל לא עיקריים. כבר חפץ אני לגמור את המכתב, אבל קשה עלי פרידתכן, דומה לי שאני מדבר אתכן ואינני יכול להפרד, אבל סוף כל סוף זה רק דמיון. השינה אוחזת עיני אבל לבי ער, שומע אני את דפיקתו. בבית שלו ושקט ואין מפריע, דומה אני שקירי הבית מביטים במכתבי, כאילו גם הם חפצו לכתוב לכן

איזה דבר, או יותר נכון הם וכל כלי הבית קוראים: "מתי, מתי תשוב הנה הבעלת בית? מיום עזבה אותנו מראנו רע מאוד, אין לנו שום חן ויופי, שובי, שובי וחדשי ימינו כקדם". ואם הם ככה, אני על אחת כמה וכמה.

ואת צעירה נשמתי, הזוכרת את את אביך?
או כבר שכחת? התדעי כי לא שם ארץ מגורך
לא ארץ קפאון ושלג ארצך
שם ודאי כבר לבשת עטפת בלבוש של עור
עור שנפשט מבעל חי
אך פה זאת לא יודעים, לא מעור חי מתלבשים פה
רק מגזעיו השמש עודנה מופיעה בכל הדר יופיה
העננים השחורים עוד לא נראו בארצנו, רק לרגעים,
וחיש כנשר יעופו ושוב טוהר השמים מעל לראשנו.
בבית שמה את יושבת סגורה, מפחדת לצאת,
היום קר, מחר גשם, או גם פחד סתם גוי הולך
וחוטף את הילדים, ככה האמהות לילדיהם משיחות.
אך פה בארץ ילדותך את זאת לא תדעי ולא תשמעי
אין פה לא גוי ולא פחד. חברותיך בחוצות מטיילות
קור לא תדענה, ופחד לא תביננה.
אל תשכחי בתי, אל תשכחי אותי
ועמך וארצך.
שלום לכן יקירי, שלום,
נפש הקשורה בכן, יחזקאל
דרישת שלום לכל המשפחה. מה שלום שושנה, ואיך הזקנה?
משתעשעת היא את צעירה? חפצתי לכתוב לה מכתב מיוחד, אך כבר
השעה מאוחרת, דרשי בשלומה.

אבי דורש בשלומכן ומבקש כי תכתבי לו על דבר אחיותי מראצואנז. וכל אחד מאחי דורש בשלומכן, ולאה לבד דורשת בשלומכן והיא תכתוב לך מכתב.

"הוי, מי יתן לי כנפי נשר"

מיחזקאל בעין גנים לרחל בפולין

(אולי תוספת למכתב אחר?)

---כט תשרי [...] בלילה כבר הגיעה שעה העשירית. אני עיף מעבודת היום זה עתה באתי מהמושבה. הייתי על הפוסתה ומכתב אין. לא, אין מכתב מרחל ומצעירה. שתיהן קודש אצלי, ומהם לא בא לי שום ידיעה. אך אני רואה אותם בחוש ואין אני מדבר אתם שתוכלנה לענות לי אף מלה אחת, ואין אני יודע מה שלומם עתה! הוי נורא, לבי פוחד מאוד ואני עצוב, ראשי עלי מסובב, עצבי כולם נרגזים. מה זה? זה יותר משבועיים שקיבלתי רק כרטיס אחד מהן ושוב אין לי ידיעה. הוי מי יתן לי כנפי נשר לעוף אליהן, לראותן אף רגע אחד. אך שוב לא הייתי עוזב אותן, אחבקן, אנשקן. אבל כנפים אין לי, אני יושב פה יחיד בלילה והגשם מבחוץ מטפטף ויורד דמעות אתי. אך לא כדמעות המלאים מרה גפרית ואש שרפה. דומה כי על מקום יפול אגל מדמעותי ישרף ויכחד לעולם.

ועוד פעם אנחה מתפרץ מעומק לבי העמוק מני ים.

אבל מי יקבלה? מסובבת היא בחדרי ולא יורדת היא אף בלב אחד.

ואולי גם הן, נשמותי הקדושות, גם הן נאנחות ואין שומע?

הוי, נתפרדנו מרחק רב, אבל נשמתי טמונה אצלכן לפקדון עולם.

מסרתי את לבי לכן, לכן ולא לאחר. לבי לבי לאחרת לא יפנה, אין אני
פונה לשום דבר קל, שירה ומנגינה שנאתי,
לא יודעים הם איך לשיר ולנגן בשבילי!-----

"ועל החמור אינה חפצה?"

משמחה אייזיק בא"י לרחל בפולין כג חשון תרעא

בתנו האהובה מרת רחל! אוכל להודיעך ששלום וכ'ט [וכל טוב]
אצלנו, יתן ד' כן לעד. ומה נשמע אצלך? וצעירלה, האם אינה
מתגעגעת אלינו כלל? ועל החמור אינה חפצה? אמך שתח' מתגעגעת
אליכן. אולי חפצה את לשוב ולבוא אך העכוב הוא מחסרון כסף? הנה
היא אמך שתח' מציעה לך עסק אשר תוכלי להרוויח בו בכדי הוצאות
הנסיעה, והוא: פתח תקוה מבקשת לה רב, כי הרב מפה שבק חיים
לכל חי. והיא [אמך] מציעה את הרבנות מפה לפני רב צבי משה נ"י, כי
בודאי היתה חפצה ביותר להיות פה עם הרבנית שהיא ידידתה. אך
מאחר שידעה שהיא לא תחפוץ להשאיר שם את חנה'לע ורבקה'לע
עם בעליהן וילדיהן, וכן את אברהם ואשתו ועוד, לכן היא מציעה את
הרבנות מפה לפני ר' צבי משה נ"י ואת באשע אברהם שמעון'ס
לרבנית. במוחה היא הדבר ישר כל כך, ממש מן השמים. לכן היא
מציעה שתגמרי את העסק והרווח כולו שלך [...] גם תלכי אל מו'ה
(מורנו הרב) וואווצע ותאמרי אליו כי את הנך נכונה להשיב על השאלה
ששאל את אברהם קרוייל מפה אודות אמך שתח'... יותר אין, חיי בטוב
את וצעירלה. וכל משפחתנו ומכרינו תדרשי שלומם בשמנו.
שמחה ושאשקע אייזיק, אור ליום ו' כ"ג חשון תרע"א

מי גדריססען זעהר פריינדליך דיא שוויגער מוטטער ז'פ מיר בעטטין זיא זאל אינס [...] שרייבען.

הכל מעידים על הבוֹנָה שושקה כי בריאה ושמחה היא, ועוזרת ליחזקאל. אבל על הגעגועים שבלבה יעיד הדף הבא – כולו שרבוטים. הזקנה, שלא ידעה קרוא וכתוב כרבות מבנות דורה, לומדת לכתוב כדי שתוכל לכתוב לבתה הרחוקה. סבא שמחה משלים את החסר.

שאלה

אני גורם את העבודה הזו אצק להאכה
בעק אולן והיו בורח לטוב באהבה וקפסו קאלס
צדורח יקרתן ית' צ' לענה איאורכא באו
ברואות ולעור, אצקן און חבלת הורין
המפיות אצקן אכא קאל לענה צוויכ
תעור את חן הפסח ברב זונק ולעור
בי' אצקן אכא המפיות וקפסו
אצקן א' מאור יצקן א' ואלא בר' והצק אצקן
אצקן ברבית אצקן

"למען השם, תודיעינו הכל"

גלויה מאליעזר בארה"ב לאחותו רחל בפלונסק, 23 באפריל

1911

רחל!

יש לי הרבה לכתוב לך, אבל כעסי עליך גדול מאוד כי איך זה תוכלי לעכב אותנו זמן הרבה כל כך במכתב. ועוד בעת אשר את נמצאת במצב אשר את עומדת ללדת. למעה"ש [למען השם] תודיעינו הכל אשר אתך וגם מה נשמע [...] בפלונסק. מדוע פעסעלע ורויזעלע לא ענו על מכתבנו, ומדוע אתן כולכן לא תשמורנה את הבטחותיכן בדבר התמונות אשר הבטחתן לנו.

דרישת [שלום] לכל רעי אשר שואלים עלי ודרישת שלום לכל המשפחה. [... ..] ליעבע באבע בעסט [... בב..]

אליעזר אחיך

"רק בשורה אחת אני חפץ לשמוע"

מאליעזר נלקין לרחל אחותו לפלונסק ב-1911

אחותי רחל!

לא תוכלי לתאר את הצער וכליון הנפש אשר היה לי עם שתיקתך כל כך הרבה זמן, וגם מכל נסיעתך, כי באמת ידעתי מראש אשר יהי ככה. אבל אניח זה לזמן אחר בעת אשר תהיי בשלום בביתך, וכעת רק בשורה אחת אני חפץ לשמוע כי שבת בשלום אל ביתך. אינני יודע אם המכתב הזה יבוא לידך, לכן הנני מקצר, ובאם המכתב הזה יגיע לידך איעצך כי לא תמהרי לנסוע יען כי בחורף לנסוע עם ילדה קטנה קשה מאוד. כאשר רק קבלתי [...] מכתבך הגלוי מיד מהרתי לענות לך על אדריסת פעסע [בת הדוד] ושם כתבתי לך אם יהיה דרוש לך כסף תמהרי להודיעני ואנחנו נשלח לך תיכף ומיד. גם בלי בקשתך הבינותי מה עלי לעשות. חשבתי לכתוב מכתב אל פעסע, אבל כעת נמלכתי ואינני חפץ כלל לבוא בדברים אתה. אם הינה עוד אשה כזאת אינני חפץ כלל לדעת הימנה. שלחתי לך [...] דולר, [...] בעדך ו-3 בעד צעירה.

הנני מנשק את בתך וד"ש,

אחיך אליעזר

(מעבר לדף באידיש לפעסע ורייזלה)

נסיעת רחל 1913, הנסיעה השנייה

סוף סוף חוזרת סבתא עם שתי הבנות, וחיי המשפחה בפתח תקווה נכנסים שוב למסלול של דאגות יום יום, ברקע בעיות של אגודי הפועלים, כבוש העבודה ובעיות פרנסה. הוריה של סבתא עדיין בפתח תקווה והמשפחה מלוכדת.

סוף שנת 1913, סבתא שלנו ממשיכה לקדוח כפי שהיא היתה אומרת "קודחתי כל הזמן". הרופא ממליץ שוב על נסיעה שתאושש אותה, נסיעה קצרה. סבתא יוצאת לנסיעה קצרה של כמה שבועות, כשהתכנית היא לשהות בבית חברתה הטובה תמר ברוסיה.

אירועי ההסטוריה חזקים מכל וגם את מהלך חייה של המשפחה הם מסכלים.

מלחמת העולם הראשונה פורצת. וכשהמלחמה משתוללת היא חוסמת כל דרך אפשרית של מעבר וחילוץ. אין אוניות. סבתא אינה יכולה לחזור ארצה. קשרי הדואר רופפים ולבסוף הם משותקים. על המשפחה בארץ עוברות כל תלאות המלחמה: מחסור, מחלות, גירוש. הם אינם יודעים היכן סבתא ומה קרה לה.

סבתא נעה ברוסיה. בעזרת חברים מצאה עבודה כגננת בגן יהודי בעיירה ברוסיה. היא אינה יודעת מה עובר על משפחתה. היא מתענה מדאגה וגעגועים.

סבתא סיפרה שמצוקתה וחוסר הוודאות באשר למשפחה – האם יום יבוא והיא תחזור ותפגוש אותה – דחפו אותה לא פעם להיקלע לאזור קרבות כדי לסיים את חיי הייסורים.

"כמו מגורשה מביתי"

גלויה מרחל ברוסיה ליחזקאל בפתח תקוה, כז אלול (סוף תרע"ד)
יחזקאל והורי!

אתמול קיבלתי את מכתבך האחרון, המכתב מ [...] אלול. [...] [...]
הרבה דאגות לדאוג הרגשתי קצת
[.....] [אין שמה. ובשע"ט [ובשעה טובה] שהילדות
שלי הינן בריאות [...], וצר לי בזכרי את בנותי היקרות, הנה יש עוד
[...] ימים לחג ראש השנה, לו יכולתי להיות בבית ולחוג אתכם את ימי
החג. בשנה שעברה חש[...] בבית החולים [...] ראש השנה
הצטערתי ובכיתי, שאיפה אחת היתה אצלי, להקרא ולצאת מבית
החולים, והזיתי אם אחיה בשנה הבאה, אני אשמח בביתי [...] הו, כמה
שאני בכיתי כשבא אליעזר אחי לבקר אותי בערב ראש השנה ונסע,
ועוד פעם נשארתי יחידה עם [...] ואם השנה אני כן בריאה, ולא שוכבת
בבית חולים, אבל גם בבית לא אני. עוד פעם כמו מגורשה מביתי,
עזובה מבני ביתי ושו [...] בנכר.

אבל יקירי, אני מבליגה על יגונות, וגם אתם הנחמו שיעבור הזמן
האכזרי ואז אשוב לביתי לראותני לכל הקרוב לי. יחזקאל יקירי, אתה
רוצה שאבוא הביתה. אני לא יודעת עד כמה שאפשר הדבר. ב'זמצאו'
אי אפשר להוודע. אני פותרת ושואלת הרבה, אבל תשובה אינני
מקבלת. אי אפשר לדעת אם האוניות הולכות כרגיל, בכל אופן אני
משתדלת על דבר פאספארט. פניתי להזקנה, לאבא של חנה
רעזענבערג ועוד, אבל אין מע[...]. אצלי הוחלט לנסוע לוורשה,
אפשר אוכל לנסוע עם בעלת הבית. אני רוצה לנסוע מבלי להתחשב
עם כל המעצורים שיהיו לי. איני רוצה להשאר פה על ימי החורף. והנה
החורף ממשמש ובא, פה כבר קר, רוחות קרות מנשבות ואני
"ארץ-ישראלדיג", ומה עלי לעשות? ובשביל הנסיעה לורשה אני צריכה

כשישים רובל. הנסיעה לורשה עולה 10 רובל, הפאספארט 250 [?]
רובל. אינני רוצה להתחשב אם יהיה את מי לנסוע. היום ודאי שאין כל
כך הרבה נוסעים. אם תסע ה'בעלכה-בית' אז מה טוב, ואם לא - אני
אסע בעצמי. אבל העיקר פה שאלת הכסף ראשית א[...]. לקמץ
בהוצאות, ושנית אי אפשר לקבל כסף. יחזקאל יקירי, אצל הוריה של
תמר אי אפשר לי לקחת כסף, ואני כבר כמה פעמים כתבתי לך שתתן
כסף למעגריש וגם לשוחט, ואין מענה. האם זה אפשר שאינך מקבל
את מכתבי? אני כמעט בכל יום כותבת. יחזקאל יקירי, עוד פעם אני
מבקשת ממך שתתן כסף למעגריש וגם לשוחט. אם אתה תתן שמה,
אני אקח פה. אבל תראה שהם תיכף יכתבו הביתה. אני יקירי, אני
שמחה על זה שגיטע הרגישה את עצמה טוב אצלנו, אבל חמישה רובל,
יותר לא צר.. לתת. וגם לאלה הצעירים תתן כסף ... ואני אקבל פה.
יקירי, על זה שמכרת את הפרה אינני מצטערת, ישנן צרות יותר
נוראות. אבל שאין לך יותר משישים פרנק זה .... אם אסע לורשה אני
צריכה יותר ממאה רובל ואם אשיג פה תעודות אני צריכה מאה רובל.
פה אני חייבת 40 רובל, בבקשה ממך יקירי שאוכל לשלם את חובותי.
שלום לכם יקירי, רוב נשיקות לבנותי היקרות, [...] ד"ש להורי, אחי
וגיסתי [..... ..] שולמית.

ובארץ - מלחמה קשה, התורכים לא נכנעו בקלות לצבאות בנות הברית.
חיילים אוסטרלים וניו-זילנדים (חיל האנז"ק) הגיעו לארץ. החיילים
הרגליים היו מלווים בגדודי פרשים, ובשלושים אלף רוכבי גמלים,
והתקדמו צפונה. התושבים סבלו מעוני, רעב ומחלות, ואלה לא פסחו
גם על המשפחה שלנו. סבא יחזקאל והבנות עברו לפתח תקוה לגור
עם הבוֹבָה שושקה וסבא שמחה. סבא שמחה חלה בטיפוס, הוא לא
118

החלים ומת. הטיפול והדאגה לבנות ולבִּנְיָה שושקה היו על סבא יחזקאל, שנשא גם בעול הפרנסה.

רחל, סיפורי סבתא אטוש, עמ' 8 :

בימי מלחמת העולם הראשונה לא הייתי בארץ. נסעתי להירפא מהקדחת ולא הספקתי לשוב, נתקעתי באוקראינה. הייתי בין ידידים וחברים טובים, אבל ברוחי הייתי בארץ, עם קרובי, עם ילדי, וסבלתי את סבלם וסבל תושביה. שבתי הביתה באוניה הראשונה שיצאה מנמל אודסה לקושטא. אחרי שהות של שבוע ימים בקושטא, הפלגנו באוניה טעונת פחם. באו באוניה אלה שגורשו מהארץ על ידי השלטון התורכי, קציני הצבא המגוייסים, הסימנריסטים והגימנזיסטים, זקן השומרים אברהם שפירא, ואני, שחזרתי למשפחתי אחרי העדר של ארבע וחצי שנים, שנות מלחמה וניתוק. השמחה עברה את כל המשוער ואחזה באנשי המושבה שבאו לשמוח אתנו בשוב האם, הרעיה והבת לחיק המשפחה.

אטוש, חוברת הזכרון, עמ' 35:

מלחמת העולם הראשונה מצאה את ביתנו בחסרונו - אמא, אשר המלריה לא הרפתה ממנה נשלחה בפקודת

הרופא, על אף התנגדותה, שוב לחוץ לארץ, להתרחק לזמן מה מנגע האנופלס. אבא, בעזרתם המסורה של סבנו וסבתנו נטל על עצמו את הדאגה לכל. הם הרעיפו עלינו, שתי הבנות הקטנות, אהבה עידוד ותקווה ליום בו תחזור אמא לחיק המשפחה. עד היום לא נמר טעמו של השיר "על ההרים ביהודה, זו הארץ החמודה" ששר לנו אבא ושרנו אותו בשוטטנו בפרדסי המושבה, בין גדרות השיטה הריחנית המאהילה עלינו מעברים.

ולעת ה"גירוש", כשהיו התורכים מגרשים ממקום אחד למקום אחר (יהודי ת"א-יפו נאלצו לנדוד לגליל, יושבי פתח תקוה גורשו לתל אביב ואין סוף לגירושים), אבא, בהיותו מנהל עבודה של גדול הפרדסים 'בחריה', קיבל רשיון להשאר במושבה. מיד סופחו למשפחתנו חברים רבים ומשפחותיהם. המשפחה הקטנה היתה ל'חמולה' ומנתה למעלה מ-50 נפש. כך נמנע מהן סבל הנדודים והרעב עד הרעשת פתח תקוה על ידי האנגלים, שאז נאלצנו כולנו לנדוד. אך בשבתנו במושבה, אבא לא שקט ולא רגע עד שנמלא אחד מחדרי הבית ערמת חיטה בתפזורת, ממש עד לתקרה, חיטה אשר הובאה מעבר הירדן, מלאי מזון ל'חמולה' לימי מצוקה.

זכורני, עודי ילדה קטנה פקדה את הארץ מכת ארבה, אשר כמוה לא ידע הישוב, אלא מן התנ"ך. סכנה ריחפה על כל הצומח. אבא מיהר ירושליימה וגייס מאות בחורים למלחמה בארבה המשמיד, ואף דרכי מלחמה פרימיטיביות של הימים ההם - הקשה בפחים - עמדה להם לכרמים ולפרדסים. אך חשוב מכל היה גיוס צעירים מן הישוב הישן בירושלים דאז, לעבודה למען החקלאות. על תכנית זו - גיוס פועלים מאנשי הישוב הישן בירושלים, חוזר אבא כעבור שנים, בהצעתו לפתרון העבודה העברית בפרדסים, במכתבו אל משה שרת בסוכנות היהודית, כאשר סכנת עבודה זולה של חורנים משתלטת על הפרדסנות, ופוגעת אף במרכז חשוב של נאמני הציונות - הפרדסנים במושבות השרון. את מאמרו על הפעולה הנעשית על ידי הגורמים הישוביים השונים להעברת פועלי ירושלים למושבות, מסיים אבא מתוך ריגשה: "לא נשכח לך חסדך, ירושלים, ובעת יגיע תורך לבנות את ירושלים העברית - בנערינו ובזקנינו נעלה ונבנך". לא ידענו אז, בשנת 1943, כי אכן קרוב המועד.

אטוש, שם, עמ' 33:

... אבא לוקח אותנו ביום חופש לפרדס 'בחריה', גדול הפרדסים דאז בארץ. אבא במו ידיו חרש, מדד ונטע את הפרדס, והוא גדל תחת הנהלתו לתפארת. שם מאכיל אותנו אבא מפרותיו הטובים, בהדרים ובחבושים קלויים. ופתאום נעלם אבא בריצה לעבר הירקון שעובר בגבול הפרדס, קופץ למים לקריאות "הצילו" מחרידות של הפועלים, שוחה עם הזרם, צולל ומעלה מתוך הנהר את אחד מבני פתח תקוה, ישי גולדברג, ומצילו

מטביעה. דבר ההצלה עושה לו כנפים, וכל המושבה מברכת את אומץ הלב וההקרבה.

הבנות עם יחזקאל והדודים, ערב גיוסם לגדוד העברי

"הם כותבים לי שהיא מתכוננת לדרך"

מחנה [צמח?] ליחזקאל

נשלח בדואר האוסטרי מירושלים לפתח תקוה

19 בספטמבר 1914 כח אלול תרע"ד, ירושלים

יחזקאל הנכבד!

אבקשך מאד לכתוב לי אם קבלת מכתבים מרחל ומה היא כותבת? בבואי הנה מפתח תקוה מצאתי מכתב מביתי והם כותבים לי שהיא מתכוננת לדרך. בכליון עיניים אני מחכה לבואה. מה חשקה נפשי לדעת את מצבה של משפחתי היקרה! ומה שלומה. אבל כמה דואגת [...]. לעת עתה הסתדרתי פה יפה. [...] להתענג בעיר הקדושה. בבקשה התרצה להודיעני [...] מושבה? כתוב הכל. אני מתעניינת בכם מאוד.

ברגשי כבוד חנה

דרישת שלום חמה למשפחת שפירא.

כשתמר נסעה ב-1945 לבקר את אחיה באמריקה התכוננה סבתא להפרד ממנה לפני שתעלה למטוס. סבתא התכוננה והתכוננה, וכדרכה היא אחרה. הנטייה הזאת לאחר, או כמעט לאחר, היתה מוכרת ולפעמים משגעת את כל המשפחה. כולם ידעו שתמיד צריך לחכות לה, אבל המטוס לא חיכה. ואז, ישבה סבתא על חוף הים וכתבה לתמר. רק כאן חשפה את הכאב שלא נרפאה ממנו אחר אותה מלחמה:

"מנותקת מילדי, ממשפחתי, מביתי"

מרחל לחברתה תמר בצנברג, זכרונות ממלחה"ע הראשונה ברוסיה לתמר, ביום נסעך לאמריקה באתי ללוות אותך לאוירון ונשארתי לעמוד בפני דלת נעולה - הוכזבתי.

את מתארת לך את הרגשתי? היית חסרה לי. ירדתי לשפת הים להרגיע את עצמי. צפו לפני [...] של חמישים שנות חיים מיום שהכרנו וכמעט

שלא נפרדנו. ואת היית אתי משתפת את עצמך, ואני שיתפתי אותך בכל מיני מצבים, מצבים קשים ורציניים. בימי מלחמת העולם הראשונה, בבית אמא ואבא של תמר, זה היה ביתי. הרי זרה הייתי לכולם, וכולם זרים לי, מנותקת מילדי, ממשפחתי, מביתי, ובארץ זרה, עוינת לארץ ישראל, ובפספורט זר, לא על שמי. את זוכרת את האימרה שלי: "כאילו נזרקתי מן השמים, או שאני נוצרתי מאבן", ורק הבית של הורי תמר היה לביתי. כשאני משקיפה על העבר ומציירת לפני את תמונת חמש שנות חיי באוקראינא בזמיכוב, קורילובצי, בדוניץ - בזמיכוב שם היה ביתי. בזמיכוב בית הורי תמר, ובעיקר תמר, כי רק תמר יודעת אותי ומכירה אותי מביתי. ואני הכנסתי, צירפתי, שיתפתי ואולי גם חייבתי את תמר, יודעת אותי וכאילו היא חייבת לחיות עמי את חיי. וכשאני מביטה חמישים שנה אחורנית ושואלת את עצמי איך עמדתי בכל ה [...] הזה, שהיו מלווים בסבל ובפחד תמידי מהאויב והחוץ ומהאויב מבפנים, הפחד הבלתי פוסק שאני נתינה זרה? תמר, את זוכרת את האורדניק הרשע, והקצין השכן המרושע, שונאי ציון שבאו בליל הסדר של פסח לשאול מה מעשי, מעשי בזמיכוב, שאני באה מארץ ישראל פלשתינה השייכת לטורקיה, וד"ר סבינסקי האנטישמי היה המגן שלי והמגין עלי: "אני האפטרופוס שלך, אני לא נתתי לך לנסוע לפולניה כי שמה אדמת טורף, ביצה, ואני אגן עליך". והוא באמת שמר עלי, טיפל בי וריפא אותי וכסף לא רצה לקבל ממני אף פעם: "אני אבוא לפלשתינא ואהיה אורח שלך". ד"ר סוינסקי האנטישמי שתמונתו של סטולפיין המפורסם עמדה על שולחן כתיבתו.

תמר, את זוכרת שקיבלתי כעבור כמה שנים בפעם הראשונה מכתבים מאחי ומדוד באמריקא והם רצו שאני אבוא לאמריקא, ואני מתוך פחד והתרגשות [...] שכחתי שאני צריכה לרדת מהמדרגות והלכתי ישר ונפלתי מכל המדרגות והאבנים המחודדות השחיתו את פני. איך ד"ר

סוינסקי טיפל בי ולא נתן לאף אחד לגשת שלא ישארו לי צלקות על הפנים, שהעין אל תפגע. באיזו עדינות ומסירות הוא טיפל בי, ולשלם - חלילה. "אצלי הכסף נופל מבין אצבעותי" היה אומר. ובהבטחה "אני אבוא לפלשתינא ואהיה אורחך" הוא באמת זכור לי לטובה.

כן תמר, הרבה זכרונות מתעוררים, וחיי בין ידידים טובים וקרובים שרכשתי לי והיו לי מסורים ושתפו את עצמם בחיי, וביתם היה פתוח לפני והפך לביתי. ובעיקר הבית של הוריי שהתייחסו אלי בחיבה ובכבוד, כי אחרת איך יכולתי להמשיך ולהתגבר במשך שנים, להיות מנותקת ממשפחתי, מהורי, מבנותי וכל הקרוב לי. ביתכם היה ביתי, בית מגריש, בית מינצע, בית קוק. וחברים וחברות הדואגים לי וכחידה וגם לדוגמא הייתי בעיני אנשים בחיי. ואת תמר היית לי כשותפה בחיי ואת זה אני זוכרת.

"יחזקאל... אני ביפו"

בכ"ג טבת תרס"ג עגנה ה'רוסלאן' ביפו

מספרת אטוש, תמלול של ראיון וידאו שערכה נעמי:

המלחמה נגמרה, אבל שום ידיעה מאמא עוד לא היתה. יום אחד באה אחת מנשי הפרדסנים המיוחסים, הוותיקים, לסבתא. האשה באה ביום ה' אחר הצהרים, היא היתה מאלה שאספו את הצדקה לעניים, אלמנות ויתומים. סבתא אומרת לה לשבת, מכניסה את היד לכיס, ומוציאה לה כסף מן הכיס, לתת את חלקה

באיסוף הצדקה לנצרכים. "לא הפעם, הפעם לא באתי לצדקה, יש לי פתק מבתך."

סבתא קיבלה היסטריה, התחילה לצעוק נורא וכל השכנים התאספו. היא מוציאה פתק, ואחד הבנים של השכן קרא בפתק. ובפתק כתוב: "יחזקאל, בוא לקחת אותי, אני ביפו. רחל". היתה תדהמה נוראה בכל המושבה. סבתא רצה דרך בית הספר אל הדודה, לבשר לה שיש הודעה שרחל ביפו. בדרך היא קראה לעבר בית הספר: "הגידו לילדות שאמא שלהן חזרה". אז פונה אלי המורה ואומר: "אסתר, אמא שלך חזרה?" אני אומרת "מה?", בתמהון כזה: "מה?" אספתי את המחברות ורצתי הביתה. כל המושבה היתה ליד הבית: "מזל טוב!, מזל טוב!" כשבאתי, השכן, הבחור שלקח את הפתק, היה כל כך מבולבל, שלא לקח לא סוס ולא חמור, אלא רץ ברגל לבחריה. פותחים לו את השער והוא לא יכול לדבר, הגיע אין אונים. נתן את הפתק, פותחים את הפתק וקוראים: "יחזקאל, בוא לקחת אותי, אני ביפו. רחל". התחילה צעקה נוראה: "יחזקאל! יחזקאל!" אבא בקצה השני של הפרדס, הוא

גם נבהל מאוד. הוא בא, הראו לו את הפתק ותיכף הכרכרה היתה רתומה ואבא הגיע [הביתה].

איך נוסעים? בינתיים כבר ערב וכל המושבה על יד הבית, ומביאים יין: "מזל טוב! מזל טוב!" אבא הולך לקחת דילז'אנס, הדילז'אנסים לא חזרו. ואבא החליט שהוא נוסע בעצמו עם העגלון. בינתיים שני הדודים שלנו שהיו באגודת 'המכבי' (אז עוד לא היתה אגודת ספורט אחרת) אמרו: "אנחנו הולכים, ואתן, עד שאבא יחזור, בואו לראות את ההתעמלות". הדודים היו יהודה ויהושע, אחי אבא.

אולם ההתעמלות היה באחד המחסנים, מחסני הפרדס של יהודי שמעודו רגל ערבי לא דרכה בפרדסו, קרויין. זה היה בקצה המושבה מערבה, כאשר פתחו את הפשפש בתוך השער הגדול להכנס לחצר, אנחנו שומעים קול מצילות של סוסים, כמו דילז'אנס מתקרב. נכנסנו, ראינו את הבחורים מתעמלים כל כך יפה, ופתאום בא השליח עם הכרכר: "בואו, אמא ישנה!" נו, תארו לכם את הפגישה. כשאמא יצאה לקראתנו להוריד אותנו מן הכרכרה, אני אומרת: "אמא, חלמתי

שתבואי". . משום מה אינני יודעת אם אמת היה הדבר
[החלום].

-היה רטוב?

-הו-הו! וכל המושבה היתה על יד הבית.

אמא יצאה מאודיסה בספינת נפט, זו היתה ספינה
ראשונה שחצתה את הימים. אמא התגוררה אצל
הסופר לילנבלום בבית. נכנס אדם: "שלום שלום",
ושואל לרחל נלקין. הם לא הכירו את האיש שאלו
אותו: "מי אתה?" - "אני בא מארץ ישראל". הם פחדו
מאוד לקרוא לאמא, כי היו גם מרגלים שבאו מארץ
ישראל. אמא שמעה, יצאה מחדרה לחדר האוכל הגדול
שישבו שם. "אני הבאתי לך דרישת שלום" הוא אומר
לאמא. "ממי?" אז הוא קרא בשמות אבא ובשם סבתא
ובשמותינו, בשם צעירה ובשמי. אז היתה וודאות, אמא
קיבלה זאת כדבר ודאי. שואלת אותו על הסבא
[שמחה] והוא אומר לה: "סבא נפטר". היא היתה
בטוחה שהוא מדבר אמת. [והוא ממשיך]: "אני חוזר עד
קושטא, יש אוניית נפט, אם את רוצה בואי אתי". ואמא
אומרת: "בוודאי". אמרו לאמא, המשפחה והידידים:
"איך את עושה דבר כזה? המלחמה נגמרה, אבל עוד

לא מהלכות אוניות בימים, חכי שתהיינה אוניות". אמא אמרה: "עם המשפחה! ואם לא - אין לי חיים". היא נסעה באניית הנפט הזו, ספינה לא גדולה, עד ביירות. בביירות הם ירדו, שם חיכו ימים אחדים, ולא ארכו הימים והגיעה 'רוסלאן', האניה הראשונה שאכן חצתה את הים והביאה אתה את ראשוני העליה השלישית, אני חושבת שצשק בא עם 'רוסלאן'.

- ומי היה האיש?

- אכן, בן דוד של הסבא. גם הוא התגלגל מהארץ ואיכשהו לא יכול לחזור. ידע שאמא נמצאת ברוסיה ועקב אחריה. הוא ידע שהיא גננת בגן הילדים שפתחו יצחק אלטרמן, אביו של נתן אלטרמן, יחד עם הלפרין באודסה. הם היו פדגוגים, והוא עקב אחריה והגיע, אכן, עד ביתו של לילינבלום.

-ומי האשה שהביאה את הפתק?

-גברת רוזוב, בניה היו מבעלי הפרדסים הגדולים בפתח תקוה, היו להם קשרים עם משפחת רוקח. משפחת רוקח דאגה שהפתק של אמא יגיע, אז בידי מי אם לא בידי הנאמנה שלהם, הגברת רוזוב?

הדרך מיפו לפתח תקוה היתה אותה דרך אותה עשו סבא וסבתא עם חבריהם ביום עלייתה של סבתא לארץ. תריסר שנים קודם לכן. אז, כשהלב היה עולץ ופתוח, "מאמין גם בעתיד" ומשחרר מזוועות המלחמה ואימת הפרידה. והפעם, מה היתה הרגשתם בדרך, בציפייה לפגישה? מה ראו זה בעיני זה, שלא ראו חמש שנים קודם, טרם פרידה? איזו אמא ראו הבנות, אחרי שראו אותה שנים רק בדמיון? איך שוב הרגישה סבתא כאם לשתי ילדות, שאת ילדותן לא יכלה ללוות?

גם כאן עולה המציאות על כל דמיון. גם כש"כל פתח תקוה צוהלת סביבם, שמחה ומחבקת" עדיין לא ניתן לחוש בחלל שפערו שנות הפרידה. אלה לא חלפו מבלי להשאיר עקבות. כך או כך הצליחו השניים לאחות את השברים שהותיר הזעזוע הנורא בחייהם, והריהם שוב משפחה. אבל סבתא שלנו לא נרפאה כליל מהטראומה הזאת. במשך השנים שמענו בלילות את הדיה. מתוך שנתה, בחלומותיה הרעים, היא המשיכה להתייגר והיתה קוראת לילדותיה הרחוקות.

אטוש, חוברת הזכרון, עמ' 36:

עין גנים, מחוז ילדותי היפה, בקצה הרחוב בפאת השדה, ואבא מקים משק לתפארת. בחריצות ובתבונת כפים עולה כאן רפת טובה, לול מניב, ירק למשק החי ולמשק הבית.

רכובים על שני חמורים מוביל אותנו אבא עם בוקר לבית הספר אשר במושבה. בשובו הביתה עמוסים החמורים כל טוב לבית. כמה טוב, נעים וחמים ביתנו הכפרי. דומני המפואר בבתים איננו נותן יותר חמימות רוך ונועם כביתנו אז. טוב היה לצאת עם אבא ואמא בשבת של חורף ללקט פטריות ולאכול מעדניהם עשויים בידי אמא. ואתנו נהנית סבתא מן הבית אשר הוחזרה אליו האם, הבת.

"רעיון הקבוצה שובה את

הלב"

עג'מי

אטוש, סיפורי סבתא אטוש עמ' 18:

...[אחר ששוקמה עין גנים] מגיע החבר אברהם הרצפלד ומציע לאבא-אמא להקים קבוצה חקלאית של פועלים מתל אביב ויפו, וביניהם אנשי המרכז החקלאי. רעיון הקבוצה שובה את הלב, ויום בהיר אחד אורזים את החפצים ואת משק החי ויוצאים לדרך ארוכה - מקצה המזרחי של עין גנים אל מאחורי יפו במערב - לעג'מי. שם נחכרה אדמה על ידי המרכז החקלאי, וניתנה לקבוצה לעבדה.

קבוצת עג'מי

מאת אסתר יצהר

שלושת הבתים שלנו נמצאו מדרום ליפו העתיקה של היום, כשכונת עג'מי שהיתה בעצם יותר כפר משיכנה עירונית. עליזדנו נמצאו בתים ערבים בודדים, גם הם בתור פרדסים. בעלי האחוזה שהתכירו לנו את האדמה חיו בבירות. היו אלו אנשים אמידים שבנו להם בתים ביפי, כפי הנראה, כמשכנות חורף. כל בית מוקף היה חומה גבוהה ובכל חצר בריכה אשר שימשה כמאגר להשקיית הפרדס ולנו הילדים, גם לשחיה בקיץ. בבית הגדול ביותר גרו המשפחות רבות הנמשות. בקומה הראשונה היו הרפת, הלול, האירווה, המחסנים ובאר עם קילון ודלי להעלאת המים. בקומה עליונה היה אולם גדול ששימש אתנו כחדר אוכל וממנו דלתות לחדרי השפחות. באחד מהם חיתה משפחתנו ועצמי גם אביאבי. בחלונות למזרח נקשרו הבריכה, הפרדסים וגבעות הרי יהודה הרחוקים יבחנויות הצפוניים נשקפה גבעת יפו ובתיה שמעליהם בלטי צריחי מסגודים. רצפת החדר היתה עשויה שיש איטלקי בהיקף. על אחד הקירות קבוצה היתה מראה גדולה, עשירה מסגרת מזוהבת, ולידה שולחן של שיש אשר ירגליו מחוטבות כסגנון רוקוקו צרפתי. תקרת החדר הגדול מקורה היתה עץ צבעוני עם פסים מוזהבים, יבאנטיקה – מכנת דמי מסגד כיפתהסלע שבירושלים על חלונותיו הצבעוניים וממנו השתלשלה מנורה גדולה ויקרה ובתחתיתה יזית שניעדה להורידה לשם הדלקה.

מיל ביתנו נמצא ביתו של שכן ערבי שקיבל אותנו בחביבות ובינינו ובין משפחתי נרקמו יחסי שכנות טובה. הנשים הערביות התיידדו עם שכנותיהן היהודיות ואני היילדים מצאנו חיש מהר לשון משותפת עם בנותיהן שחברת לנו למשחקים. בבית אחר חיתה משפחה אמידה בעלת טחנת קמח, שהיתה מתארחת בביתנו כשבתים וגם אני אצלם. כנותיים יג'ני כפסנתר ואנו היילדים היינו שומעים ומשתאים. כלילה היו שערי חומות הבית נסגרים, אין יוצא ואין בא.

בשוך הקרבות כחודש דצמבר 1918, עם כיבוש הארץ כולה על ידי הבריטים, חזרה משפחתנו לעינינוגנים שליד פתח תקוה לשקם את משקנו לאחר שגורשונו מהמקום עלי ידי התורכים. השדות שבו להרויק, פרות געו ברפת, תרנגולות קוקרבו בלול ודבורים מילאו את יערות הדבש ככוורת. גם אבחנו הילדים שבנו ללימודים.

ואו הגיעו לביתנו יודני אברהם הרצפדל שעסק בחיישית כות והציע לאבא ילאמא, יחזקאל רחל ביתהחלמי, להשתתף בקבוצת פועלים אשר תחבסס על משק חקלאי כפרדסי יפו, ליד שכנת עג'מי. המרכז החקלאי אשר התארגן או לפעילות התיישבותית, חקר 80 דונם בין פרדסים מונחנים יבדם שלוישה בתים למגורי המתיישבים. הרצפדל לא היה צריך להרבות כדברים כדי לשכנע את תירי שולדק מייד לרעיון הקבוצה. עין ג'ני הוא כבר עובדה קיימת, שאותה הקימו עם הראשונים כמושבצפועלים בשנת 1908, עתה הגיע הזמן ליצור משהו חדש – קבוצה שיתופית, וכך, ביים כהרה של קיץ 1919, התיישבו שש משפחות על ילדיהם, ביניהם אני שהייתי אז בת שמונה, כעבורה של יפי. אותם ימים עדיין לא התפשטה יפו למזרח וכל אותי שטח שבין העיר העתיקה לשדרתי ירושלים של היום היה פרדסים.

ואלו היו המתיישבים: משפחת אדלר, ביתהחלמי, דבשוני, היכמן, זיסמן ושנידורמן. המתיישבים רכשו כמה פרות משקאיות, עגלים, תרנגולות, טיט וכן שתי פרידות שנקנו מהצאן ההידי, כדי לחרוש בהן את חלקית גן הירק. החלב, הביצים והירקות של הקבוצה הביאו כל בקר בעגלה ל"המשכיר" שנמצא כסמטת ביתהבד בתל-אביב ובנו העיר החדשה, בעצם עדיין שכונה. היו ממחרים לקנות אותם, שכן היו באיכות טובה. באותה עגלה הביאנו אנחנו היילדים לביתהספר בנוהצדק, ששם למדנו. עם תום הלימודים היינו הלוכים ברגל עד לחנינו של חייט יהודי בקצה הרוב בוסטרים וגם הינו מחכים עד שהיה בא אחד האבות להחזירנו הביתה. עם הנשים חברות הקבוצה, לא הלכי ללא ליווי לעיר. במשך הזמן נוספו לקבוצה עוד ארבע משפחות.

משתלה לעצי יער

סכנות יפו, מקום מיטכן הקבוצה

במשך הזמן ניסח למשק הקבוצה ענף חשוב – משתלה של עצי יער. משתלת המנדט החלה בנטיעת יערות, שריבם נכרתו בימי המלחמה לצורך הסקת הרכבות. תחילה נוצרו הזרעים במשמית – ערוגות מכיסות חלונות. משאגיעו השתילים לגיבה של 15 ס"מ, העבירו לעציצים קטנים שאותם קנינו אצל קדר ברמלה. היה זה יום חג כשהיינו ניסעים עם אבא לקדר ומזיכים את העיניים בכפיו המגולגלת במחירות את האובניים שעליהם נוצרים העציצים. באותה הזדמנות היינו מתכבדים בפירות צבר עסיסיים ושומעים הרצפדל וכן יודים אחרים. אנשי הנועת העבודה היו אירחים מקובעים בקבוצה והשמחה היתה שרירה בה.

יפו בראשית שנות העשרים

מאורעות תליתו ב"א באדר תר"פ-1920, העיבו על שמתת חג הפורים שבא אחריו יהמתח לא פג גם עם בוא חג הפסח. ביום הראשון של חוליהמועד פסח, כאשר פרצו מאורעות הדמים בירושלים, הועברו הנשים והילדים לקרובים בתל-אביב, ושם שהונו כשבועיים. אבל מאומה לא קרה אז ביפו.

הריונות נרדעו קמעה. לארץ הגיע הנציב-העליון היהודי, הרברט סמיתל, שראינו בו סמל ותקווה להגשמת הבית-הלאומי. הוא ירד בנמל יפי ינסע ממכונת מופארט, מלווה בשוטרים וחיילים רבים. עמדנו בצדי הסמטאות המוליכות מן הנמל, יחד עם רבים מיהידי תל-אביב יופו, כדי לקבל את פניו. גם אני הייתי בין הצופים ובעיני הילדותיות הוא נראה מעין מלך יהודי.

אותה שנה - תרפ"א-1921 - נערכה בחסות הנציב-העליון תערוכה חקלאית ביפו, שטת התערוכה היה לא החוק מהקבוצה בדרך ל"בתי ורשה", גם אנחנו הצגנו בתערוכה מפוי משקנו: ביצים מוכרות, ירקות למיניהם, שתילי ברזש וארו וסוגים שונים של שתילי אקליפטוס. בפרס ראשון זכתה דלעת עצומה שלנו, שגדלה מעצמה על ערימת הובל בחצרנו וגם איתה הבאנו לתצוגה...

יום אחד בא הרצפלד והודיע לנו בשמחה כי קרן-קיימת עומדת לרכוש אדמה בחולות שמדרום ליפו להתיישבות קבע של הקבוצה והשמחה היתה רבה. האביב הגיע, פסח שוב קרב ויבשעת ההכנות ללילהסדר שמעתה את אמי אומרת לתברותיה במטבח: "הלואי שלא נצטרך גם בפסח זה לארון הפצים ולהימלט לתל-אביב". את ליל הסדר חגגנו בשמחה רבה כאשר הרצפלד מנצח על קריאת ההגדה יעל השירה.

למחרת הסדר, ביום החג, יצאנו בעגלה וברגל, כדי לראות את המקום שעליו עמד לקום יישובנו (הוא נמצא בחולון של היום). ההכנות להעברתנו ולהכשרת הקרקע שם אמורות היו להתחיל אחרי חג הפסח.

ביום האחרון של פסח, לבישים בגדי חג, יצאנו לביקור של חג אצל קרובינו בתל-אביב. בהגיענו למלון "הורניץ" בשכונה הגרמנית, שנמצא לייד מסי הרכבת לידי הגשר המוביל לנהר-יעקב, פגשו בנו שני בחורים ללא חולצות. הם נראי מבוהלים וסיפרו לאבא שהם באים מראשון-לציון יבדרך שדוד איתם ערבים.

לפנות ערב חזר אבא לביתנו ביפו ואנו נעתרנו לבקשת הקרובים ונשארו בתל-אביב, כי למחרת, יום אחד במאי, אמורה היתה להיערך הפגנת פועלים - דומגן, ההפגנה הראשונה בארץ לכבוד אחד במאי - ואנחנו רצינו להיות בה. למחרת בבוקר הביא אבא את החלב ל"תנובה" ולאחר שיאה את ההכנות להפגנה, חזר לחליבת צהריום, עם סבתא חורה אתו.

יום הפרעות

עיד אבא עושה הכנות לחליבה - ואת מה שקרה באותו יום אני יודעת כמה שנפגעת או נפעמים אודות אחר-כך מפי אבא - נכנס השכן הערבי לבית ובכהלה והתרגשות קרא לאבא: "קפוז' דרך החלון לפרנס ותחבא שמו" אבא תמה: "מה קרה, למחז' והשכן ענה: "הורגים יהודים

סבתא לביתנו ונעל את השער. אמי ואשתו קיבלו את סבתא יפה, ניסו להרגיע אותה ובכו יחד אהא.

קרובינו בתל-אביב יאגו לנו יואחד מהם, גורלסקי, פנה לראש העיר דזוינגוף ושניהם פני לשלטונות האנגלים וביקשו משמר צבאי כדי להציל את חברי הקבוצה בעומ, כאשר רק בשעות הערב הועמדה לרשותם מכונת עם חיילים אנגלים שאליהם הצטרפי חברי "הגנה" מתל-אביב. כאשר הגיעו לביתנו, יצא אליהם שכננו הערבי ומסר שסבתא נמצאת בביתו ושאבא מסתתר בפרנס. דודי ישא עם חברי ה"הגנה", קרא בקול בשמי של אבא, אך אבא לא הופיע, כי גם הפורעים קראו "חוגיה יחזקאל", עד שדודי קרא: "יחזקאל, זה אני, אחיך יהודה", רק אז יצא אבא ממחבואו. כל בתינו נשדדו, המשק נהרס, אבל הפרות ניצלו, כומר שגרו לא רחוק מאתנו, שהגיע למקום למשמע צעקות הפורעים, לקח את הפרות והובילן לביתו.

רק כעבור שבועיים, כשיך המאורעות, יצאי חברי הקביצה ועמם חברי "הגנה", למקום. הכל היה הרוס. את הפרות קיבלו מיזי הכומר. הם נפידו בצער מהשכנים שעזרו לנו, והביאו את הפרות לתל-אביב. כלל אופן, לנו היה מזל. איש מקבוצתנו לא נפגע. אבל באותם מאורעות נרצחו ברנר ותבריו שגם הם חיו בבית בלב פרנסים בכפר ערבי לא רחוק מיפו, ולא רחוק מאתנו. בבית-יעילים שנמצא ברהוב ית של היום, נרצחו רבים מהעולים.

שנים מחברי הקבוצה נשארו בתל-אביב לטפל כרפת הארעית שהקמנו בעיר. האחרים יצאו לעבוד בכביש חיפה-ג'דה. המוסדות המיישבים החליתו שהקבוצה לא תחום מעבר ליפו, במקום שהגישו אליו או היתה קשה, אלא בדרך-פחת-תקוה. ובשני בשנת תרפ"ב-1922, עוד לא עברה שנה מאז המאורעות, נרתמו העגלות ובהן אוהלים, כלי עבודה וציוד ראשוני מאחוריהו נקשרו הפרות, והחברים - הנשים והילדים נשארו בינתיים בעיר - תקעו

מוסיפה רחל, סיפורי סבתא אטוש, עמ' 9:

אחרי פרעות יפו נשארנו בלי כל. חברים וידידים ביניהם משפחת ברוך רוזנשטיין ז"ל ויפה ירקוני הביאו לנו בגד ללבוש וטיפלו בנו בדאגה חברית. יזכר לטוב ברוך גורלסקי ז"ל, הציוני הנאמן, שהכניסנו לביתו.

את הפרות ברפת השאירו הפורעים, כי לא יכלו ברגע הסוער להתחלק בירושה. כעבור שבוע או שבועיים כששקטו הרוחות הלך יחזקאל עם אחד מחברי הקבוצה להביא את הפרות. והנה, באמצע הדרך הופיעו ערבים מתושבי המקום ולקחו אותם בשבי. הכניסו אותם לרפת מזהמת וסגרו אותם באומרם שיש שמועה ביפו שהרגו ערבי, ואם זאת אמת ישלמו הם בחייהם. בנס לא קרה מקרה כזה ואחרי חצי יום הם שוחררו. אבל מאז הלבין יחזקאל ושערותיו נשרו.

ואטוש כותבת, חוברת הזכרון, עמ' 36:

במורא קדושתו של הכומר השכן על צאן מרעיתו - הוחזרו הפרות ונמצאה להן רפת בקצה רחוב השחר בתל אביב. אך אבא אינו אומר נואש, הוא מפקיד את הרפת בידי אחד החברים ויוצא שוב כחלוץ, לסול את

כביש חיפה- ג'דה (רמת ישי של היום) עם ראשוני החלוצים שהגיעו עם טבח הדמים של אותה שנה.

"תקענו בזריזות ארבע יתדות

אליהן נקשרו הפרות"

שכונת בורוכוב

פרעות 1 במאי שמו קץ לחיי הקבוצה ביפו, אך גם חלום ההתיישבות במקום של קבע לא ניתן להגשמה כפי שתוכנן. היה הכרח לדחות את חלום ההתיישבות דרומה ליפו, והוצע לאנשי הקבוצה להקים שכונת פועלים מזרחה לתל-אביב, שכונה שנקראה על שם אחד מאבות הציונות הסוציאליסטית, דב בר בורוכוב.

רחל, סיפורי סבתא אטוש, עמ' 9:

יחזקאל ושלמה שניידרמן היו הראשונים שעלו עם הפרות. יחזקאל עם שש הפרות, שלוש מכל צד ושלמה שניידרמן מאחוריהם כרועה [לשמור] שלא יתפרעו ולא יתפזרו. ואנחנו הנשים, עמדנו בלב חרד ובדאגה וליווינו אותם בתפילה שקטה. והם שתקעו את היתד הראשונה

לשכונת בורוכוב ובאותו ערב התחילו בהקמת הצריף
לפרות, לאור פנס יד דולק.

רחל, סיפורי סבתא אטוש, עמ' 11-12:

...החיים היו יפים, מעניינים, ואנחנו מרוצים ושמחים
היינו על כל שתיל נוסף ועל הקרבה ההדדית בין
החברים בימי חול ושבת. החגים הראשונים כמעט כולם
משותפים היו. איזו שמחה שררה בחג פורים הראשון,
בו התאספנו כולנו בבית שכננו אלדמע, שכן היה זה
הבית שהכיל את כולנו, וכאילו נבנה למטרה זו. כולנו
הסיבנו לשולחן הערוך בסעודת פורים, והשמחה היתה
במלואה - בשיחה, בסיפור ובזמרה. כל אחד מאתנו
היה זמר, ומבלי להפציר בקעה שירה, ואלדמע היה
המלווה והמנצח, מנגן על גרמושקה, והשמחה היתה
במעוננו הדל. גם רקדנים ורקדניות לא חסרו אחר
העבודה היומיומית הקשה. חיי הצנע בשל הפרנסה
הלקויה לא הפריעו למהלך החיים, והעבודה היתה
מלווה בשירה.

ממרחק השנים אני כולי השתאות לגן העדן האבוד.
הבית של אלדמע שימש הרבה שנים מרכז תרבותי
בשכונה. הצגות 'הבימה', 'האהל' ו'המטאטא' נתקיימו

בו, ואנחנו נהניינו בכל לבנו. התקיימו בו גם הרצאות מטעם ההסתדרות והמפלגה. שם גם היה הרדיו הראשון, שריכז את כולנו בכל ערב. ולא רק אנשי השכונה, אלא מכל הסביבה באו לשמוע מהנעשה בארצנו ובעולם כולו. זה היה למקום מרכזי, הודות לאיש המסור והמהנה את הקהל - אלדמע.

החיים בין החברים במקום היו קרובים וטובים. אני חושבת שרכילות לא ידענו, ומריבות, עד כמה שזכור לי - לא היו. עכשיו זה קצת אחרת, התרחבנו, ומשכונת בורוכוב נוצרה גבעתיים. את החדשים אין מכירים, אספות כלליות אין. יש מועצה, היא מחליטה, ואנחנו מקבלים דין וחשבון. הקרוב נעשה רחוק, כל אחד חי בפני עצמו, כמקובל לפי רוח הזמן. ובלי רצון מסתגלים לזמנים החדשים, וטוב שיש מקום הנקרא מועדון הוותיקים, שאפשר עדיין להפגש בו עם פנים מזמן העבר.

יחזקאל בעיתון 'דבר', יט ניסן תרצ"ב, במלאת עשר שנים לשכונה:

חג העשור לשכונת בורוכוב - זכרונות

היה זה בחודש שבט תרפ"ב, החלטנו לעבור מתל-אביב עם שרידי המשק, שנשאר מקבוצתנו ביפו אחר מאורעות מאי 1921, למקום המיועד - שכונת בורוכוב. ארבעה חברים מושכים בעשר פרדות על ולדותיהן צעדנו לקראת הנקודה החדשה. לפנות ערב הגענו לגשר על נחל מוסררה וירדנו לנחל להשקות את הפרות. בפינה צפונית לנחל עמדה ה'נוקטה' [תחנת משטרה], ששימשה למשמרות תורכיים ומקום לינה אחרי כל מקרה שוד בדרך. מטעמים ש"אין נכנסים לחורבה" ועוד, עשינו את דרכנו הלאה, מזרחית-דרומית דרך ה'ואדים', ועם שקיעת החמה עמדנו בנקודה שלנו. על גבעה קטנה, מוקפת זרועות נחל מוסררה, תקענו בזריזות ארבע יתדות אליהן נקשרו הפרות, ואנחנו ממשיכים בהקמת הצריף לאור הירח ולאור מנורה. אותו לילה לא הצליח הירח להאיר לנו בכל הדרו, כי העננים חצצו בינינו והרוח עם טיפות גשם הצליפו על המנורה - על כן יצא הצריף פגום בשטח הסימטריה. שקועים בעבודת הבניין לא השגחנו בחלוף עלינו הלילה הראשון. לפנות בוקר נשקף לדרך תל אביב- פתח תקוה ה'בניין' הראשון בנקודה החדשה.

ותהי זו לאבן פינה צנועה בישוב הסביבה. הצריף הספיק בצמצום מקום למשק, והשגנו בקושי כמה אוהלים משומשים, אותם נטינו מסביב לצריף. הצריף היה לרפת, והאוהלים למשכן החברים. השנה היתה שנת גשמי ברכה ורוח, ולא פעם קרה שהמיטות עם החברים נשארו בלילה גלויים תחת כיפת השמים המעוננים והגשם הדולף, כי האוהלים נישאו עם הרוח. חשבנו לקשור את האוהלים לצריף, אך מחשש שמא יתגבר הרוח גם על הרפת נמנענו מעשות זאת. לא מעטים היו החששות לישוב זה. ועדת המומחים שביקרה מטעם הקרן הקיימת הביטה בתמהון לאדמת הטרשים והשלוליות, ואחד מהם שאלני: "היכן חושבים אתם לזרוע או לנטוע עץ?" ענית לו: "בין המלאכים הממונים על הצמחים ומכים על גבם ואומרים: 'עלה!' יש לנו כמה וכמה מכרים, ואנו מקווים להזמינם לשכונה".

גם הדאגה לבטחון החיים הטרידה לא מעט - בסך הכל ארבעה חברים עם חמישה מקלות, ומקל מיוחד לשומר התורן. ביחוד היה קשה לאותם החברים שסבלו במאורעות [מאורעות תרפ"א, 1921]. זכור לי הביטוי של אחת החברות בטרם עמדנו לצאת לשכונה: "אך מילאנו את הכרים נוצות חדשות, ואתם רוצים שוב להוריקם?"

כך עמדה בתוקפה גם שאלת הבריאות. האנופלס שקינן במוסררה והפיץ את הקדחת בסביבה היה ידוע למדי. לכן נשאר המשפחות זמן מה בתל אביב, ובשבתות וחגים סודר תור לביקורים במשפחה. הספקת המים סודרה כמו בכל הישובים הקודמים - בהובלה מתל אביב לצורכי החברים, ולמשק - מנחל מוסררה, או ברשות י"ל גולדברג - מפרדסו. קיום הקבוצה היה קבוע מראש: הכנסות המשק ועבודת חוץ. בעבודת חוץ נכללה עבודת בניין הבתים בשכונה, אך מטעמים סידוריים נדחתה הבנייה מפעם לפעם.

בחוה"מ פסח תרפ"ב הוקפה נקודתנו הקטנה אוהלים. היו אלה אוהלים של קבוצת פועלי הבניין הראשונים. הייתה הרגשה שזוהי חומת מבצר, ולא אוהלים. חדשים

היו, ואהלינו בצורתם החיצונית היו עלובים לעומתם, אך עמדתם המרכזית יחסה להם רגש של הערצה וכבוד. את חלקנו בעבודת הבניין קיבלנו בהובלת החומרים. הקבוצה כבר רכשה לה פרד, שהיה מפורסם בהושטת לשונו, שאי אפשר היה לדעת למי היא מכוונת - הלעוברי האורח, או למעבידו. טיב הדרכים בימים ההם ידוע, וההובלה הכבידה מאוד על הוצאות הבניין. נמצאה עצה - בין שרידי האוצרות של המלחמה העולמית נשאר קו רכבת קטנה, שעבר מתל אביב דרך השכונה והלאה. דרושים היו רק אי אילו תיקונים ואישור ממשלת המנדט, כדי לאפשר את השימוש ברכבת זו. בקושי רב הושג הרשיון ונעשו התיקונים, עתה היה צריך רק להתמחות במקצוע, להסיע על גבי הפסים קרונית טעונת משא בפרד המפורסם ההוא. בעלייה, היה מתקשה לעלות אפילו עם קרונית אחת, בירידה - לא הספיק לברוח המקרוניות הרודפות אחריו בזעם והמולה. לא הצליח הפרד למלאות את מקומו של הקטר - אך מקומו יכירנו במשק הפועלות, שקם במקום הקבוצה הקודמת. עלינו בשעה זו להזכיר את הח' הרצפלד, שפעל במיוחד לטובת השכונה בכלל

ולטובת הקבוצה בפרט, על דעת עצמו, בניגוד לרוב חברי ועדת המומחים.

פתק קטן מצאנו. הוא נכתב בעפרון וחלק מאותיותיו נשחק במשך השנים. בפתק - שמות חברי קבוצת יפו שעלו אח"כ לשכונת בורוכוב. יתכן שנפלו שיבושים בקריאת השמות, ותבוא הברכה על מי שיוכל לתקנם. ואלה העולים לשכונה: אדלר, שנידרמן, גורביץ', זיידל, תפוחי, יבלונצ'יק, דובשני, הוכמן, זוסמן.
ראשוני העולים: שניידרמן, אדלר, גורביץ', יבלונסקי, יחזקאל בית הלחמי.

אטוש, ילדה שובבה בת 11, שמתעקשת להצטרף למקימי השכונה, כותבת מזכרונות על אביה יחזקאל, סיפורי סבתא אטוש, עמ' 18-19:

מפת ההתיישבות של אזור השפלה היתה משובצת אחרת לולא פקדו אותנו מאורעות מאי 1921. שכונת בורוכוב נועדה להתיישב במקום בו כיום בת ים, חולון היתה מדרימה בואכה ראשון לציון. אלא שהמאורעות השאירו את הקבוצה, אשר רוב חבריה חגגו את 1 במאי בתל אביב - בחוסר כל. ותוכנית ישוב מעבר ליפו נדחתה לשנים אחדות. המשק אשר טופח בעג'מי במשלך שנתיים היה לאל, אך אבא אינו נרתע ואינו מתייאש. את אשרות הכניסה לאמריקה הוא מחזיר אחר כבוד לאחיו אשר מעבר לים, והריהו שואב עידוד מזרם העליה המחודשת, העליה השלישית, ויוצא לסול עם הצעירים את כביש חיפה- ג'דה (רמת ישי). מן הכביש חוזר אבא מלא מרץ וביום בהיר של חודש שבט תרפ"ב הוא אוסר את הפרות לעגלה ומושך אותן יחד עם עוד חברים אחרים של הקבוצה אל מעבר נחל מוסררה (איילון) באדמה במבותרת על ידי ואדיות, אל המקום המיועד לקבוצה. על הגבעה מקימים צריף ארוך מחסה לפרות, תוקעים יתדות לאהלי החברים וקובעים - כאן תקום שכונת בורוכוב! אין אבא וחבריו נרתעים לא מן

השממה אשר מסביב, לא משיירות הגמלים הישמעאלים העושות דרכן דווקא בלילות בסמוך לאוהלינו. רק לבי הצעיר מגביר הלמותו מפחד קריאותיהם המתגרות של הערבים ומייליל התנים המהלכים סביב. ואבא הטוב והאמיץ שליו ובוטח כי יכול יוכל לשממה והסכנה תחלוף. ואכן, כאשר אני באה עתה למשק הפועלות (שבינתיים הפך לשכונת מגורים מפוארת) ומסתכלת בגן הפורח ובעצי הפיקוס הענקיים, תוקפת אותי ריגשה עמוקה מאוד. רק מי אשר בחייו הפכה השממה גן פורח הוא לבדו יבין זאת.

ילדות בשכונת בורוכוב

אטוש, סיפורי סבתא אטוש, עמ' 13-14:

בית הספר וגן הילדים הראשון הוקם בשכונה מיד עם עלות המשפחות הראשונות. המורה משה יצהר ז"ל פתח את בית הספר בסוף שנת תרפ"ב 1922, כלומר לשנת הלימודים תרפ"ג. הילדים הצעירים מכתה א' עד ה' למדו בצריף המרכזי של השכונה. בחדר אחד בצריף זה היתה המרפאה, עבדה בה ידידתנו הטובה הד"ר דצ'קובסקי שעלתה אז מרוסיה. שני החדרים האחרים

שימשו את ארבע כיתותיו של בית הספר, וכן שימשו את השכונה לאספותיה.

אנו, הילדים הגדולים, בני כיתות ה'- ח' נזקקנו לבתי הספר אשר בתל אביב ובנווה- צדק. אי לכך, היה עלינו להשכים קום, כי אוטובוס לנסיעה טרם נראה בארץ, ואם נזדמנה לנו עגלה בדרך, היתה לפעמים עמוסה לעייפה ולא נמצא בה מקום לכל קבוצת הילדים, שביחד עם הילדים מרמת גן עשתה דרכה לבית הספר. אנחנו, בני השכונה, היינו בסך הכל שנים עשר ילדים. היינו משכימים קום עם הורינו, שחלבו את הפרות טרם צאתם לעבודה בפרדס גולדברג (שהשתרע בשטח שנמשך מקולנוע 'רמה' דהיום עד 'שבע טחנות' שעל הירקון). התאספנו וצעדנו בסך לעבר תל אביב. הדרך היתה תמיד מעניינת, נפגשנו בוקר בוקר בערביות זקופות הקומה הנושאות מרכולתן בקלתות קש על ראשן הנישא, ואת משקה הלבן בקדרות- קערות חימר שחורות. כך הן הלכו משיך מוניס אל יפו, לפתיחת שוק הבוקר. ברבות הימים היינו להולכי דרכים ידידותיים, וסימנים נתנו לעצמנו. אם פגשנו בהן אחרי הגשר האחד שהיה אז על המוסררה - הרי עיתותינו בידינו ונגיע בזמן

לבית הספר, ואם חלילה לא פגשנום, זירזנו את צעדינו והשגנו אותן בסביבות שרונה (הקריה דהיום). משרונה יצאו אותו זמן גם ילדי הגרמנים אל בית ספרם אשר במושבה הגרמנית ביפו. תמירים, נאים, תמיד יחפים - חורף וקיץ, אך אף פעם לא נלווינו אליהם. לא נמצאה לנו, אף כילדים, שפה משותפת עמם, ומבטם אלינו - זועם. כדי לחזור הביתה, התאספנו בקצה תל אביב, מקום בו התחילו הכרמים בחולות, מתחת לשקמים רחבי הנוף על יד מלון "הרצליה" (לאחר שנים בית הועד הפועל, ואחר כך המשביר ברח' אלנבי). משם הלכנו יחד, אף פעם לא ביחידות, מטעמי בטחון. בחורשת שרונה עשינו את מנוחת הדרך, עד אשר היה נזכר מישהו כי בשעה שתיים - תור המים לשכונה. במכסת המים הזעומה אשר נשאבה במשאבה קטנה מן המוסררה היו מתחלקים ראשוני יושבי רמת גן עם ראשוני שכונת בורוכוב. שעה שהגיעו המים, צריך היה למהר להשקות את גינת הירק, את המשתלות להדרים שניטעו בחצרות, וכמובן למלא את החביות התקועות בקרקע לצרכי היום ולהשקיית הפרות. ובכל אלה - לבית הספר המרוחק לא אחרנו, והמורים הקבילו פנינו

בחיבה, אולי גם בהערכה על היותנו כאלה. ובבית, בשעות אחר הצהרים, נתנו חלקנו בעזרה להורים בביסוס המשק. בערבים, ובמיוחד בלילות שבת - מה טוב לגיבוש הצוותא מהחול העמוק ברחובה של השכונה? ילדות טובה אשר לא תשכח.

גם ב'גן העדן' היו דאגות ואכזבות. שולה, הצעירה בבנות, חולה בעיניה כרבים מלדי הארץ, וסבתא כותבת לחברתה:

"קשה. וקשה."

מכתב מרחל לשרה (?) חברתה בירושלים, 1931-32

שלום לך שרה יקירה! את מכתבך הקצר קבלתי והוא לא שמח אותי בהוודעי בנוגע למצב בריאותך. ברכתי אליך: שתהיי בריאה! מענין אותי מה שלומך כעת? אני רוצה לקוות שתעני לי. שרה, אני מוכרחה לגלות לך את לבי, שמתגעגעת אני לך. ועל כל צעד מרגישה אני בהעדרך. עכשיו לענין, בנוגע לשולמיתקה - המכונה כבר התקבלה וגם מסודרה. והנה עניין רופאים. מד"ר קאהן לד"ר גלדבלט, מגלדבלט לשטאם, ובאחרונה היום הלך אתי ד"ר קאהן לד"ר ברון, ושוב הביטו והתיעצו ובאו לידי המסקנה של אלקטראליזוס. ואני רציתי לחשוב שיתחילו בסידור הריפוי (אחרי שד"ר ברון אמר שאסור היה לי לחכות עד עכשיו). והנה צצה שאלה חדשה. ד"ר כהן אמר לי שעלי לסדר עם האלקטראליזה באופן פרטי, שהריפוי הזה אינו נכנס בגדר של קופת חולים. את יכולה לתאר לך דבר כזה? אחרי ששה שבועות של נסיעות וריצה לק"ח מזמן ששבתי מירושלים. והנה מכניס אותי בסבך חדש.

האמיני לי חביבה שקשה היה לי לענות לו. וגם נמאס לי. להתחיל מחדש שוב להשתדל שוב לדבר ושוב לרוץ במצב רוחי הנכחי. אבל אָם אני לשולמית שזקוקה לריפוי והבלגתי על עצמי וממשיכה את עבודתי. נפגשתי עם ד"ר מלכין. לדאבוני האדם החביב הזה גם חסר לי. הוא יעץ לי לספר לד"ר מנדלברג, והלכתי אחר עצתו. באתי לק"ח והנה ד"ר כהן. אני מודיע(ה) לו שבאתי לדבר עם ד"ר מנדלברג לשם סידור הריפוי ואמר: "אין צורך בזה, אני בעצמי אשאל מחר מחרתים ואגיד לך תשובה". שרה חביבה, את מעוניינה, ואני כותבת לך הכול. ומזה תביני כמה את חסרה לי...

ועכשיו בנוגע לעניין השני. את שאלת אותי אם ראיתי את דוד. בנוגע לזה רחל יכולה למסר לך ויותר כמעט שלא ראיתיו. במקרה ע"י פולא אמר: "אני יודע הכל, ואעשה כל מה שאוכל". את זה אמר ונעלם ויותר לא ראיתיו. אני אף מלה לא דיברתי אתו, וגם עם בן צבי לא דיברתי. קשה. וקשה. דיברתי עם רחל וסמכתי עליה - ולעת עתה אין תוצאות. יחזקאל התראה עם דוד והבטיח לתת תשובה במשך שלשה ימים. הוא אמר לקחת אותו ירושלימה. והנה אנחנו מחכים לתשובה ואין.

שרה חביבה, אני מרגישה במסירותך ואני כותבת כל המרירות שבלבי. אף שזה מכאיב לי לצער אותך. כי באמת אין כוונתי לצער אותך, יען כי את חביבה עלי, וזה מביא אותי לספר לך כל מה שאצלנו. יחזקאל עובד שלושה ימים בשבוע בשכונה, עבודה יומית ע"פ חלוקת העבודה הנמצאת במקום. עבודות שונות, כביש, ע"י בנין בתים. מזה תביני איזה מצב-רוח שורר בבית... בעיקר שלפני שבאתי לירושלים מתה פרה. ובשבוע שעבר מתה הפרה השניה בהמלטה, שתי פרות שקנינו במקוה ישראל בעד מאה פונט, הכסף הזה שעלה לנו כ"כ הרבה עמל ויגיעה.

שרה חביבה, תסלחי לי שאני מעייפת אותך במכתבי, אפשר יבוא יום שאוכל לשנות את הטון... לעת עתה אני מוכרחה לעזרתך. אני רוצה

שתדברי עם דוד. וגם עם בן-צבי. אפשר ששניהם שכחו מה שלנו כ"כ מעיק. או אפשר שיבוא מי מאתנו ירושלימה, אולי יחזקאל או אני, אני מחכה לתשובתך.

המכבדת אותך, גם נושקת - רחל

"נחת בחודו של מזלג"

מרחל לאחד מאחיה בארה"ב (רק סופו נשמר):

... כן אחי יקירי, החיים זה סבל תמידי - בכל מיני צורות ובכל מיני מידות... נחת -בחודו של מזלג. אבל צריך לחיות, וללמוד בכדי לדעת איך לחיות. אמא, ב"ה, הלוואי ונזכה לשנותיה, ובמצב לא גרוע ממצבה. היא עוד בשכל בריא ובהומור - מספרת ורוצה לדעת, עוד נהנים מסיפוריה ומזכרונותיה. אבל מקבלת גם התקפות, בשבוע שעבר היתה חולה, היתה מתעלפת, והיא גם נפלה מהכסא. עכשיו כבר טוב, והיא ממשיכה בסיפוריה. היא סובלת מסקלרוז, ואני כמובן צריכה לקלוט, לקבל ולשאת ולהתגבר - תפקיד של אמא. היש קשה מזה? אבל טוב, טוב להיות אמא, ואני שמחה בחלקי. שלום לך אחי וכל טוב. לבשורות טובות מחכה - אחותך רחל.

"רק שא שטיל ומתגעגעים"

רחל לבתה אטוש יום ראשון 18 לדצמבר (כנראה 1932)

אטוש חביבה שלום לך, כוונת את השעה במכתבך. בדיוק ביום שישי בערב אחרי שגמרתי את העבודה והיה לי זמן לשבת במנוחה ובשקט ובתשומת לב לקרוא את מכתבך. אף שמצאת כל מיני קושי בגן ובילדים ונתקלת בניגודים, בכל זאת חלק מדרישותיך ממלאים ויש לקוות שיבינו ויכירו בעבודתך ולא יתנגדו אלא יעזרו לך. הגברת זיץ אמרה לי [כי] היא

שמחה שאת שמה, וכולם רצו בך ויהיה לך טוב. מי יתן ויהיה ככה. אתמול היתה אספת מחלקה ה'. ישראל סיפר על תכנית העבודה שלו ודנו על זה. היו גם יצחק [שוויגר?] ודב [גזית?]. דב שאל עליך, אם יש מכתב ממך. סיפרתי לו על מכתבך והוא אמר הרי זהו הטוב שיש ביכולתך ובכוחך להכניס סדר משמעת. והוא מברך אותך בהצלחה. הוא סיפר לי שיבנאלי אמר כי רק אסתר היא המתאימה והיא שצריכה ללכת לדגניה. גננת אחרת אין בשביל לשלוח לדגניה, ולו את לא הלכת לדגניה היתה נשמטת דגניה מועדת התרבות. חוץ מזה הוא מצטער שלא יכול ללחוץ את ידך. נפגשתי גם עם חנה. היא הלכה לטיל עם הילדים שלה. והיא סיפרה לי: אסתר רכשה לה כבוד כזה, כולם מלאי התפעלות שאסתר העמידה את עצמה כבן אדם, והיא מקנאה בך. כי שמה יאהבו אותך ויכבדו אותך ותרגישי מצויין. ופה יש לה כל מיני התרגזויות עם אסא, עם הנגינה, היא באה וממהרת מאוד ועוד כל מיני דברים.

ובכן כתבתי מה ידוע לי ומה מעניין אותך. עכשיו ביחס לעבודתי בבית. אל תדאגי. אני מרגישה די טוב.

קשה היה לשוב הביתה אחרי שנסעת, כל כך היה קשה לי, נדמה היה לי כאילו הבית התרוקן והלב נמלא בגעגועים, וזה כל כך לחץ והכאיב. נדמה היה לי שהקירות מתגעגעים יחד אתי, כל כך נהיה לי עצוב וקשה. יום כזה הרגשתי אחרי ששבתי מחיפה ולא מצאתי לא אותך, לא את שוליק וגם לא את צעירה. כן, אטוש קשה לי מאוד השעמום בערבים. כל היום אני עוסקת בכל מיני עבודות בית, אבל בערב אני נשארת מחוסרת כל עניין, אין במה למלאות את הערב אחרי ששולמית מכינה את השיעורים ואבא יושב עם האלגבריה, ואני עם העתון או ספר נרדמת. וזה באמת משעמם. בשבוע שעבר אחרי נסעך אני הייתי עסוקה עם הכתובים של הדוד ז"ל. הייתי אצל צמח והוא הבטיח לי

לכתוב עליו וגם לדבר בכינוס. לשם זה נסעתי לרעננה להודיע מקום הולדתו של הדוד וגם שנת הולדתו. הייתי שמה כמעט יומיים לא נתנו פשוט לנסוע. יהושע רוצה לתת לי במתנה מעיל חורף, הוא חושב את עצמו למומחה. אבל לסחורה אני גם כן צריכה שלוש לירות. נראה, אולי עוד אעשה. בבית אין חדש הכל כרגיל רק שא שטיל ומתגעגעים. דב לא נכנס, איננו, ובכלל מעטים הנכנסים. ויש זמן רק לגעגועים לבנות. למה זה אטוש את כל כך מהירה בהחלטה? גן יבנה יברח? התישבות תמצא בכל פעם שרק תרצי ותהיי מוכנה. הרי לעת עתה דב צריך לשלם את חובות הבית המוטלות עליו. אבא יעץ לו קודם לשלם. ומה בדבר תכניתך לנסוע לגרמניה, כבר גמרת עם זה? הרי אמרת שדב רוצה עוד ללמוד. הרי יש לו עכשיו הזדמנות הוא חופשי מעבודה גם מאהבה ממך הרי יכול להתמסר ללמוד, וגם את. אולי באמת תחשבו על זה? אטוש, דב כתב לך מכתב יפה. אני שמחה מאוד. לדבר יפה לא שמעתיו, לגמרי לא שמעתיו לדבר. אולי ההבעה בכתב היא כן יפה, ובכן אני שמחה אתך. כתבי, אטוש איך הסתדרת, אם יש לך חדר טוב ואיך האוכל ובכלל איך את מרגישה. ביום שישי היה לי יום קשה מאוד, רציתי לשלוח לך קצת עוגות ולא הצליחו, כי לא היה תנור אצל מייברג [האופה] והייתי צריכה להביא תנור ממילשטיין עם מכונות ותבניות, וכל זה ביום שישי ומובן שזה הכביד, ובעיקר שהעוגות לא הצליחו. שלום לך ברכה והצלחה בעבודה.

"הכרנו אותם באהבתם

"אלינו..."

החצר בשכונה

שכונת בורוכוב היתה, באמת, התחנה האחרונה והיציבה בחייהם של סבא וסבתא. כאן נולדה בתם הצעירה שולה, שהייתה הבת הראשונה או השנייה (המחלוקת על כך לא נסתיימה עד היום) בשכונה, כאן גידלו את בנותיהן, וכאן נולדנו גם אנחנו, הנכדות. בּוֹבָה שושקה חייתה עם סבא וסבתא עד יומה

האחרון. היא זכתה לכך שגם נכדותיה ושלוש מנינותיה גדלו וחיו לצידה, באותה חצר. היא אהבה את סבא יחזקאל, גם בשבילה הוא היה 'יחזקאל היקר והטוב'. גם לעת זקנה היו לבּוֹבָה תפקידים במשפחה: היא עשתה איטריות, אספה עשבי ריג'לה לחמיצה, קיפלה חיתולים, נשארה לשמור על הנינות, כשם ששמרה על הבנות והנכדות כשהאמהות יצאו מהבית. ובעיקר – הסתכלה והתעניינה בכל הנעשה סביב.

בחצר הטבולה בעצי הדר ששתל סבא חיתה כל המשפחה המורחבת. סבא וסבתא ראו בנו את ממשיכי דרכם, פרי אהבתם והגשמת חלומם. בחייהם בשכונת בורוכוב שלהם ראו את "פה בארץ חמדת אבות תתגשמה כל התקוות". זה החלום, שעכשיו מלאו לו 100 שנים. שנות הילדות שלנו בשכונה קצרות כשנות ילדות, וכמוהן גדושות בחוויות וסיפורים מרגשים משלהן. יחודן היה באווירה המשפחתית הרוויה אהבה ובאורח החיים החברתי המיוחד שנוצר בשכונה. אולי יום אחד יספר מישהו מאתנו או מילדינו על השנים שעשינו יחד בבית שבחצר הגדולה בשכונת בורוכוב.

"התרופה היחידה שמה

ארץ ישראל" -

המשפחה שאיבדנו

למעטים מחברי הילדות שלנו היו סבא וסבתא. גם דודים לא היו להם. כל משפחתם היתה אמא, אבא ואחים. סבא וסבתא שלהם חיו בגולה, ובעולם שהנסיעות בו נדירות ויקרות גם לא נפגשו אתם, לא זכו לנשיקה, לפינוק, לאהבה הקרובה של סבא וסבתא לנכדם. ואילו אנחנו היינו משפחה גדולה וענפה, ארבעה דורות בכפיפה אחת! סביבנו חיו דודים ודודות של האמהות: הדוד יהודה והדודה מיכל, הדוד יהושע והדודה לאה, דודה יונה, אלמנת הדוד אליעזר. והיו, כמובן, המון בני דודים: בנימין וזהרה, עודד ודליה, שלמה וצפריר.

היו גם שמות אחרים, וסבתא דיברה עליהם בחום: ריזלה, פעסעלה, מימה-מינדל, פעטער פסח...
הם היו אלה שנשארו שם...

כדי שנכירם יצורפו מכתבים אחרונים המספרים על המשפחה שאבדה
בשואה

מבן גוריון ויעקב בוגטה במוסקבה

מוסקבה, כ"ג אלול פ"ג [1923]

רחל ויחזקאל, אני יושב עכשיו בביתו של יעקב בוגטי. במוסקבה אני נמצא כבר כשבוע ימים. התערוכה שלנו עוד טרם סודרה, כי עדיין לא הגיעו הנה החפצים שלנו, מחר-מחרתיים יתקבלו [מדובר במוצגים הארץ-ישראליים לתערוכה החקלאית הבין-לאומית]. התערוכה הרוסית היא עצומה, ומראה על רצון הבניין הרב בקרב המפלגה השלטת. ההשתתפות של חו"ל אינה כל כך גדולה.

על דבר יעקב - יכתב הוא בעצמו. שלום לאמא ולבנות
שלכם דוד

רחל!

לא פיללתי לראות פה את דוד. כמו אחרי שינה ארוכה הסתלסלו זכרונות ישנים. נזכרתי כי רחל זאת [...] חיה ויושבת בארץ ישראל, נזכרתי בהדודה שאשק'אלע. כן, 15 שנים שלא שמעתי מאומה, ופתאום - "... אנש באנש פגע" וכו'.מה שנשמע אצלך בדוגמא סיפר לי דוד, מה שנשמע אצלי אי אפשר להביע במכתב, כמו בקלידוסקופ עברו המאורעות של חמש השנים האחרונות. אומר רק כי חייתי והריני חי עכשיו לא רע. יוכל היות כי בחורף הזה אסע להתראות עם הורי, הרי לא ראיתי אותם עשר שנים, זמן ממושך.

היה הרבה והרבה אבד. אינני חס על זה שהיה. דייני שחי אני בזמנים כאלה - אמן אדם נשאר חי זהו כל אשרו.

בכלל, אינני מתאונן על גורלי, מהורי ומביתנו החלתי לקבל בזמן
האחרון מכתבים - כולם חיים. שלמה נשא אשה, פסלה נישאה,
רוזלה עובדת בוןרשא, בכלל מצבם לא רע.
אם יהיה הרצון - כתבי לי מכתב ואז אענה לך.
דרשי בשלומה של הדודה שאשקע
שלך יעקב

בשנת 1935 נסע סבא שחלה למעיינות המרפא בקרלסבד שבצ'כיה.
סבתא נלוותה אליו, ואף ניצלה את שהותה באירופה כדי לבקר את
המשפחה בפולין.
כותב סבא:

גבלונץ 2.9.35

שלום רב לכם חביבי כפי שאתם רואים הרי אני נמצא כבר בגבלונץ בבית חברי מנוער משה הלברשטדט. אני שמח מאוד שמצאתי אצלו בית טוב יפה ונעים. תחת השם בית אני כולל גם המשפחה גם אשתו [...]. כל כך שמחו לקראתי שמחה לבבית, הם הינם אנשים מאוד נעימים. מקרלסבד יצאתי ביום הראשון שעה 8 בבוקר, הגעתי לרייכנברג ברכבת שעה 12 וחצי. פה חכה לי משה ורחל באוטה(!) הפרטי שלו. אתם באו גם שני בחורים מן הסביבה הנמצאים ב"הכשרה" למען ארץ ישראל. גם הבחורים שמחו מאוד על הפגישה עם יהודי ארץ-ישראלי. אחד מהם מדבר עברית והשני נהנה לצלול העברי. כפי שמסרה לי בתו של הלברשטאדט אחרי שיחה עם הבחורים עשתה פגישה זו על הבחורים רושם חזק ונעים ומסרו לי רגשותיהם הנעימים.

הבית של חברי הוא באמת ויללא, בית נהדר גינה יפה, בפנים הבית כל מיני סידורים, יפה ונוח. אני אתם יחד מצטערים על זה שהבית היפה הזה אינו בארץ ישראל. אמנם פה בצ'חוסלובקיא מורגש עדיין הרוח הדמוקרטיא הליברלי. רוחו ההומני של מסריק הזקן חופף כאן ובמיוחד בגבלונץ עיר שקטה נעימה. הרובע שביתו עומד הוא הרובע [של] האריסטוקרטיא והנוף אומר שלווה ונעים, אבל בכלל כבר מורגש בארופה כולו ההבדל הגזעי בין יהודים ולא יהודים והשקט הזה הוא שקט שלפני התפרצות הרגשות, מורגש מתיחות ג'טלמניות. אני, לכשאתם לעצמי לא יכולתי לחיות באטמוספירה כזו.

כנראה השנאה לעם ישראל היא מחלה חרונית שעדיין לא מצאו לה את התרופה, ואולי התרופה היחידה שמה ארץ ישראל. _ _ _

ורחל כותבת מורשה:

Handwritten text in Odia script, likely a letter or document, written on aged paper. The text is arranged in approximately 18 horizontal lines, though some are partially obscured or cut off at the top and bottom. The script is cursive and appears to be from the early 20th century. The content is difficult to decipher due to the cursive style and some fading, but it seems to contain several paragraphs of text. The paper shows signs of age, including yellowing and some staining.

Handwritten text in Odia script, likely a letter or document, written on aged paper. The text is arranged in approximately 18 lines, though some are partially obscured or faded. The script is cursive and characteristic of the Odia language. The content appears to be a personal communication, possibly discussing family matters or a specific event, given the use of terms like 'ମା' (mother) and 'ପୁଅ' (son). The text is written in a fluid, connected style typical of handwritten Odia.

କଳାକାର ଓ ମାଧ୍ୟମ ଉପରେ ନିଜର
ଅନୁଭୂତି ଓ ମତାମତ ଲେଖି ଦିଅନ୍ତୁ ।
ଅନୁଭୂତି ଓ ମତାମତ ଲେଖି ଦିଅନ୍ତୁ ।
ଅନୁଭୂତି ଓ ମତାମତ ଲେଖି ଦିଅନ୍ତୁ ।
ଅନୁଭୂତି ଓ ମତାମତ ଲେଖି ଦିଅନ୍ତୁ ।

פעסע זוליג, רויזעלע ואהרון, דודה בלה ודוד פסח, הם הקרובים
 שנשארו "שם", נרצחו והפכו לאפר...
 זכר לאחדים מהם בדפי העדות ב'יד ושם' בירושלים.

Name	Town	District	Region	Country	Birth Date
Burszty n Marcu	PLOCK	PLOCK	WARSZAW A	POLAN D	1897
Czarko	WARSZAW A	WARSZAW A	WARSZAW A	POLAN D	1890
Bogaty Samuel	PLONSK	PLONSK	WARSZAW A	POLAN D	1874
Bogaty Roza	WARSZAW A	WARSZAW A	WARSZAW A	POLAN D	1898
Bogaty Szlama					1902
Bogaty Samuel	PLONSK	PLONSK	WARSZAW A	POLAN D	1874
Burszty n Leonie	PLONSK	PLONSK	WARSZAW A	POLAN D	1905

גם לדודים שבגולה היו ילדים, בנים, בנות, נכדים. אחד ממליון הילדים שניספו בשואה היה קרובנו הילד יהושע צ'רקה. וזה המכתב שכתב לדודה רחל ולדוד יחזקאל:

בזה אנו מחנכים לחיפיו את כבודו החנינה
פ. ר. מ. צ. ר. ק.
 על שם
 יהושע מרדכי נ"י
 שנחלקים בשיק 10 חנוכה (4/10) בשנת 10 בכפר
 בבית-הכנסת של נתיב מנחה 6.
 פ. ו. א. צ. צ. צ' ר. ק. ק.

ורשה, בישראל תרצ"ט.

לדודתי ולדודי האהובים!

איך אתם מרגישים את הצמחיה? את דניס חזויה לכם, שגלם ט"ז ספט
 אג. את גישת לקן שלם-שנים, ויפקר. גם פה אני מסדר חשיבת קר-חצלה. את
 מאז הייתי שמה, לא הייתי יכולים לקחת חבל דחסיסה תפוחיתית. הן •
 את מסתלק לנצח. חנה גרש קארל-ישראל, אולם אתם יכולים להזיז את
 חיות עם אירועים אחרים ואמיליה חצ'מריה. אתם הולקם לבינת-הספר, הנני פיסחניסיה,
 דמחלקי פראגוס. פשאל'ם. אתם לשק-דניו לשאת לשלו יחור סומס. את הנני פילתליסטן,
 ולכן הייתי מקפץ סתם סתריאל. לי דוליס ומתגונן סגות חאל'ם-ישראל ומרסלרבות.
 נשכנות. את שאלת לכם סגרות ניקול. מקפץ את ארומבם של שחמט. את מחיין
 pe את סוסים שלקפה.

שכם יוליה (3 ספרים)
 (כך אלוטוטי).

איפה היה יהושע ביום הבר מצווה שלו בארבעה באוקטובר 1939?

במחבוא?

בגטו?

ברכבת אל המוות?

ומי הילדות היפות והשמחות בתמונה שצולמה בפלונסק?

איפה מצאן המוות?

סיפורם עוד יסופר.

אם לא אנחנו - יספרוהו בני הדורות הבאים.

אלה שורשינו.

אל ניתן לזכרם להימחק.

